

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

herausgegeben

von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

in Heidelberg

in Königsberg i. Pr.

IV. Band 1. Heft

Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus

scripsit

Henricus Schmidt

ALFRED TÖPELMANN

(vormals J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung)

GIESSEN 1907

Für Großbritannien und seine Kolonien:

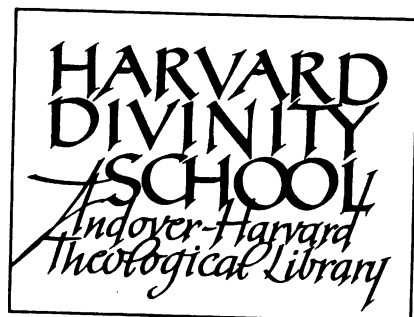
WILLIAMS & NORGATE, 14 Henrietta Street, Covent Garden, LONDON W. C.

Für Amerika: G. E. STECHERT & Co., 129—133 West 20th St., NEW YORK

B

118

.S35

Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus

scripsit

Heinrich
Henricus Schmidt

GISSAE
IMPENSIS ALFREDI TOEPELMANNI
MCMVII

**RELIGIONSGESCHICHTLICHE
VERSUCHE UND VORARBEITEN**

herausgegeben

von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch
in Heidelberg in Königsberg i. Pr.

IV. Band 1. Heft

B
118
.S35

SIGOFREDO SVDHAVS
PAVLO WENDLAND

4-4-72 Harnass,

**RELIGIONSGESCHICHTLICHE
VERSUCHE UND VORARBEITEN**

herausgegeben

von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch
in Heidelberg in Königsberg i. Pr.

IV. Band 1. Heft

B
118
.S35

SIGOFREDO SVDHAVS

PAVLO WENDLAND

4-4-72 Harnass,

De precibus veterum multi scripserunt viri docti, quorum ex numero nuper Carolus Ausfeld¹ privatas imprimis preces, quae quidem inveniantur in diverbiis poetarum tragicorum et comicorum, perquisivit. Post Carolum Ausfeld preces veterum novissimus investigavit Conradus Ziegler (De precationum apud Graecos formis quaestiones selectae, Diss. Vratislav. 1905), qui formam imprimis observavit, cum ego, quomodo senserint et indicaverint de precibus philosophi, exponere conatus sim.

Atque antiquissimae quidem preces in carminibus Homeri reperiuntur, in quibus quicumque precatur, quasi negotium conficit, tamquam lucrum facere volt. Quod autem in universum G. Kaibel (Sophocl. El. p. 282) ita expressit: *Gebet und Erhöhung verhalten sich wie Leistung und Gegenleistung*, apud Homerum imprimis valet. Homines enim deos aut admonent, quot victimas, hostias, libationes acceperint, aut se sacrificaturos pollicentur, pro quibus dei gratiam referre iubentur. Ut igitur donis acceptis dei obligati sunt, ita accipiendis illiciuntur et admoventur, ut succurrant hominibus. Quod genus precationum simplicium, ut nonnulla exempla afferam, invenitur

¹ De Graecorum precationibus quaestiones, *Jahrb. f. klass. Philol. Suppl.-Bd.* 28, 1903. Eos, qui egerunt de precibus, enumerat C. Ausfeld p. 505, quibus addo, quos omisit: P. Chételat, De precatione apud poetas gr. et lat., 1877; Fr. Jacobs *Verm. Schr.* III p. 107 sqq.; Döllinger, *Heidenthum u. Judenthum* p. 199 sqq. Ceteroquin velim conferas A. Dietrich *Arch. f. Religionswissenschaft.* VIII (1905) p. 484 sqq. — Priorum auctorum hos affero: Matthaeus Bronerius de Niedeck, De populorum veterum ac recentiorum adorationibus dissertatio . ., Amstd. 1713; Ständlin *Geschichte der Vorstellungen u. Lehren von dem Gebete*, 1824 p. 135—168.

Il. I 37, quo loco Chryses, Apollinis sacerdos, precatur: *Κλυθί μιν ἀργυρότοξ', . . . | . εἴ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρειψα¹, | ἢ εἰ δὴ ποτέ τοι κατὰ πτόνα μηρὸ' ἔκηα | ταύρων ἦδ' αἰγῶν, τόδε μοι κρήνην ἐέλωρ²*, similiter Nestor Il. IX 497 sqq. opinatur fieri posse, ut dei consilium mutent, dummodo multa dona accipiant: *Στρεπτοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοί³, | τῶν περ καὶ μείζων ἀρετὴ τιμὴ τε βλή τε· | καὶ μὲν τοὺς θυέεσσι καὶ εὐχολῆς ἀγανῆσιν⁴, | λοιβῇ τε κνισῇ τε παρατρῶσ' ἄνθρωποι | λισσόμενοι, ὅτε κέ τις ὑπερβῇ καὶ ἀμάρετ⁵*.

Pura atque honesta mente opus esse, ut deus preces exaudiat, hic nullo loco commemorari videmus. Immo facile apparet Graecos Homeri temporibus persuasum habuisse, ut C. Ausfeld recte dicit, formam pactionis cuiusdam inter homines et deos stabilitam videri, qua deus officio quodam obligetur donis antea acceptis, ut precantes audiat eorumque preces expleat, tamquam si foedus factum sit, in quo manere ille debeat.

Verum enim vero septimo et sexto a. Chr. n. saeculo Graeci de deo mundoque et natura hominis subtilius meditari coeperunt. Licet in Homeri carminibus multa reperiantur, quae ad popularem de rebus divinis sensum notionesque simpliciores pertineant, procedente opusculo sententias philosophorum investigabimus ad religionem spectantes, quae opinionibus vulgi saepe contrariae sunt. Imprimis Homeri fabulas philosophi im-

¹ Cf. Od. III 380 sqq.; Il. I 503 sqq.: *Ζεῦ πάτερ, εἴ ποτε δὴ σε μετ' ἀθανάτοισιν ὄνησα | ἢ ἔπει ἡ ἔργω . . .*; Od. XVII 240; IV 763; Il. XV 372. Cf. Ausfeld l. c. p. 526 sqq.

² In haec verba Maximus Tyrius invehitur, Diss. XI 7, secundum quem numen est *ἄστροπτον καὶ ἀτενὲς καὶ ἀπαραίτητον*. Cavillatur poetam cum quaerit: *Τὶ ταῦτα, ὧ ποιητῶν ἀριστε; λίχρον καὶ δωροδόκον τὸ θεῖον, καὶ μηδὲν διαφέρον τῶν πολλῶν ἀνθρώπων;*

³ Istum ipsum versum vituperat Porphyry. ep. ad Aneb. c. 5; Maxim. Tyr. XI 3; Iamblich. de myster. lib. VIII 8; Hierocles, alii.

⁴ In hunc versum invehitur Plato Pol. 365 E (364 D sq.), qui multis aliis locis tales sententias impugnatur. Cf. infra p. 11.

⁵ Porphyrius etiam tertio p. Chr. n. saeculo hanc turpem deorum opinionem reiecit: de abst. II 60; ad Marc. 19; cf. verba Hieroclis Stoici Stob. I 53; Seneca, nat. quaest. VII 1: *quamvis munera et deos vincant*; proverbium erat *δῶρα θεοῦς πείθει καὶ αἰδοίους βασιλῆας*, cf. Otto *Die Sprichwörter u. sprichwörtl. Redensarten der Römer*, s. v. munus.

pugnabant, quas falsas turpesque esse intellexerant¹. Velut Heraclitus pravas precantium opiniones refellit (fr. 5 Diels):
 ... καὶ τοῖς ἀγάμμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται ὁλοῦν εἴ τις δόμοισι
 λεσχηνεύοιτο². Democritus homines admonet, ut ipsi libidines
 coerceant neve a dis valetudinem precentur (fr. 234 Diels): Ὑγιεινὴν
 εὐχῆσαι παρὰ θεῶν αἰτέονται ἄνθρωποι, τὴν δὲ ταύτης δύναμιν ἐν
 ἑαυτοῖς ἔχοντες οὐκ ἴσασιν· ἀκρασίῃ δὲ τάναντία πρήσσοντες αὐτοὶ
 προδῶται τῆς ὑγιεινῆς τῆσιν ἐπιθυμησίμῃσιν γίνονται. Similis est Dio-
 genis Cynici sententia, Diog. L. VI 2, 28: Ἐκτείνει δ' αὐτὸν καὶ
 τὸ θύειν μὲν τοῖς θεοῖς ὑπὲρ ὑγιείας, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ θυσίᾳ κατὰ τῆς
 ὑγιείας δειπνεῖν. His verbis similis est locus Persii sat. II
 41—43: *Poscis opem nervis corpusque fidele senectae | esto. age. sed
 grandes patinae tuccetaque crassa | adnuere his superos vetuere
 Iovemque morantur.* Propinqua sunt, quae Philostratus vit.
 Apoll. I 9 narrat. Adulescens enim, qui ab Aesculapio valem-
 tudinem petebat, vino deditus, quamquam hydrope laborabat,
 helluo gurgisque in convivio luxuque tempus terebat. Quam
 ob rem neglegebatur ab Aesculapio. Quod conquestum eum
 deus Apollonium adire iussit, quocum hoc modo collocutus
 est. Adulescens: „Τί ἔν“ ἔφη, „τῆς σῆς σοφίας ἐγὼ ἀπολαύσαιμι;
 κελεύει γάρ με ὁ Ἀσκληπιὸς ξυνεῖναι σοι.“ Apollonius: „Ὁ ...

¹ Cf. Xenophanes fr. 11, 12, 14 sqq. D. Ex posterioribus philosophis plerique priorum exemplum sequebantur, ut Plato, Epicurus (fr. 228, 229 Us.: μαρολογήματα Ὀμήρου, ὁλέθρον μύθων δέλεαρ), Philodemus (Zeller *Gesch. der Phil.* III 1 p. 428, 1), Philo, qui contumelias immoderatas in poetas dictas e libris Epicureorum hausit, cf. P. Wendland *Philos Schrift über die Vorsehung* p. 58—59.

² Cf. Origenes c. Cels. VII 65—66. Lustrationes quoque et expiationes repudiabat Heraclitus: Καθαίρονται δ' ἄλλως αἵματι μαινόμενοι ὅλον εἶ τις ἐς πηλὸν ἐμβῆς πηλῷ ἀπονίξοιτο (quae verba latine citantur apud Eliam Cretensem, quod non commemorat Dielsius. Cf. Baur *Tübing. Zeitschr. f. Theologie* 1832, 4. Heft p. 68). Cf. Zeller l. c. I 2 p. 731, 3: *Daß dieser Tadel nicht bloß dem Vertrauen auf das opus operatum der Opfer gilt, liegt am Tage; die Opfer selbst werden ja pηλός genannt.* Cf. ibid. p. 732 ann. — Heracliti fragmentum respicit Apollonius Tyanensis ep. 27. Praeterea cf. Leopoldum Schmidt *Die Ethik der alten Griechen* I p. 132: *In einer aus der hippokratischen Schule hervorgegangenen Schrift über die heilige Krankheit (Hippokr. II 328 C) fand es Tadel, daß man durch Blut und andere derartige Dinge — αἵματι τε καὶ τοτοῖς ἄλλοις τοιοῦτοις — diejenigen reinigen wolle, welche vielmehr in den Tempeln durch Opfer und Gebete die Götter erweichen müßten.*

ἔσται σοι πρὸς τὰ παρόντα πολλοῦ ἔξιον· ὑγίειας γὰρ πον δέη;“
 „νὴ Δεῖ, εἶπεν, ἥν γ’ ὁ Ἀσκληπιὸς ἐπαγγέλλεται μὲν, οὐ δίδωσι
 δέ.“ „ἐδρήμει“, ἔφη, „τοῖς γὰρ βουλομένοις δίδωσι, σὺ δ’ ἐναντία
 τῇ νόσῳ πράττεις· τρυφή γὰρ διδοὺς διψοφαγίαν ἐπεσάγεις ὑγροῖς
 καὶ διεφθορόσι τοῖς σπλάγχνοις καὶ ἔσται ἐπαντλεις πηλόν“.

Quibus posteriorum sententiis auctorum praesumptis, cum cohaereant cum Democriti dicto, et ad superiores revectorum ad Euripidem nos convertemus, qui quia imbutus est philosophiae praeceptis ad rerum naturam pertinentibus nominandus et in primis audiendus est, cum agitur philosophorum de precationibus¹. Euripides enim non solum poeta erat, ut Aeschylus et Sophocles, sed etiam philosophus, ut recte ab Athenaeo IV 48 p. 158 E, XIII 12 p. 561 A nominaretur ὁ σκηνηκὸς φιλόσοφος, *scenicus philosophus* a Vitruvio VIII praef. 1². Multis in rebus eum Heraclitum secutum esse demonstravit Guilelmus Nestle p. 5, qui dicit de Euripide: *In ihm vereinigen sich wie in einem Brennpunkt alle Strahlen griechischen Geistes, die in einem halben Jahrtausend von Homer bis auf Sokrates, von Jonien bis nach Groß-Griechenland aufleuchteten*. Itaque in hunc maxime quadrat, quod in universum scite adnotat Seneca ep. 8, 8: *Quam multi poetae dicunt, quae philosophis aut dicta sunt aut dicenda*. In religione enim poeta novam atque suam protulit doctrinam³.

Bonam piamque mentem et rectam voluntatem Euripides

¹ Imprimis Guilelmum Nestle *Euripides der Dichter der griechischen Aufklärung* (Stuttgart 1901) ducem sequor.

² Usque ad nostra tempora Euripides philosophus non satis aestimatus est, ne a Zellero quidem. Cf. U. de Wilamowitz, *Analecta Euripidea* p. 163.

³ Novas preces reperimus Troad. 884 sqq.:

Ὡ γῆς ὄχημα καὶ γῆς ἔχων ἔδραν,
 Ὅστις ποτ’ εἰ οὐ, δυστόπιστος εἰδέναι,
 Ζεὺς, εἴτ’ ἀνάγκη φύσεως εἴτε νοῦς βροτῶν,
 Προσηυξάμην σε· πάντα γάρ, δι’ ἀπόγον
 Βαίων καλεῖσθαι, κατὰ δίκην τὰ θνήτ’ ἄγεις.

Novas preces poeta ipse indicat, cum Menelaum ex Hecuba haec verba dicente quaerentem fecit:

Τί δ’ ἔστιν, εὐχὰς ὡς ἐκαίνισας θεῶν;

maxime aestimat, neque interesse dicit, quanti sit, quod dis offeratur¹.

De precibus, quae apud Euripidem reperiuntur, G. Nestle agit p. 115sq. Quamquam multae apud eum preces exstant, tamen perpaucis locis poeta de precibus quid sentiat dicit, an utiles eas esse iudicet necne. Nonnullis locis mundum legibus aeternis et immutabilibus regi persuasum habens preces aspernari videtur², v. c. Suppl. 262: Ὡς οὐδὲν ἡμῖν³ ἤρκεσαν ληταὶ θεῶν. Troad. 469sq.: Ὡ θεοί· κακούς μὲν ἀνακαλῶ τοὺς συμμάχους, | ὅμως δ' ἔχει τι σχῆμα κικλήσκειν θεούς, | ὅταν τις ἡμῶν δυστυχῇ λάβῃ τύχην⁴. Troad. 1280sq.: Ἰὼ θεοί· τί τοὺς θεοὺς καλῶ; | καὶ πρὶν γὰρ οὐκ ἤκουσαν ἀνακαλούμενοι. Neque precibus neque sacrificiis homines quicquam a dis impetrare possunt (Ion. 347sq.), quibus oblati omnino Euripides, quia cum dignitate et sanctitate deorum non conveniant, valde offenditur (fr. 794 N.).

Euripidis aetate homines operam dedisse, ut intellegerent preces quid essent, elucet cum ex operibus poetae ipsius tum ex eo, quod sophistae de precibus disputabant, ut Eryxia docemur dialogo Platoni supposito⁵, quo Prodicus Ceus Athenis in Lyceo de divitiis orationem habens inducitur, quas aut bonum aut malum esse posse dicit. Petulans autem lingua adolescentulus sophistam interrogando urgebat et adducere

¹ Cf. fr. 946, fr. 327, 6 N. et Theophrasti complures locos similes (infra p. 19sq.). Zeller l. c. II 1 p. 12sq.: *Er (Euripides) weiß recht wohl, daß die Gottesfurcht des Armen mehr wert ist als die prunkenden Opfer manches Reichen.*

² De dubitationibus Euripideis, quae quidem ad religionem pertineant, Th. Gomperz *Griech. Denker* II p. 12 hoc modo loquitur: *Daß die in menschliche Schwächen und Leidenschaften getauchten Götter der Verehrung nicht würdig sind, das steht ihm freilich fest. Ob aber die der Verehrung würdigen, seinem Ideal entsprechenden Götter in Wahrheit existieren, das glaubt er zwar mitunter, nicht selten aber bezweifelt er es.*

³ De precibus quae apud Euripidem inveniuntur cf. Bruns *Berl. phil. Wochenschr.* 1898 p. 899sq.

⁴ Si preces non exaudiuntur, re vera supervacaneum est et ineptum homines precari. Itaque preces pars fiunt bonorum morum (σχῆμα).

⁵ O. Schroll, De Eryxia qui fertur Platonis (Diss. Gotting. 1901), de tempore quo scriptus sit dialogus hoc modo iudicat p. 42: *non dubitamus quin dialogus non ante tertium saeculum conscriptus sit.*

conabatur, ut diceret preces supervacaneas esse, quoniam in omnibus rebus virtutem esse in homine imprimis interesset, virtus autem disci posset¹. Et factum est, ut Prodicum, priusquam se preces non contemnere posset ostendere, gymnasiarchus e gymnasio expelleret, quia sophista non idonea (εἰ δὲ μὴ ἐπιτηδεύει, δῆλον ὅτι μοχθηρὰ p. 399 A) cum adulescentulis colloqueretur².

Ut Euripides Socrates quoque aequalis eius homines quasi e somno excitavit quassitque. Quantum autem fieri poterat, Socrates vetustum usum conservari volebat, aliter atque Euripides, qui in vulgares de deis opiniones acerrime invehebatur, cum Socrates in moribus atque institutionibus maiorum, in forma et genere caerimoniarum cultusque permaneret³. Socrates divino auxilio fretus⁴ homines admonebat, ne bona corporis peterent a dis, sed bonam mentem, honestam, integram. Gravissimus omnium locus, quibus de religione precibusque Socratis opinio refertur, exstat Xen. Mem. I 3, 1 sqq.⁵. Hic deis confisus permisit, ut ipsi utilia darent, simpliciter bonum expetebat, cum di probe scirent, quid bonum esset quid malum, homines autem nescirent: Καὶ ἤρχετο δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπλῶς τὰ γὰρ ἀ διδόναι⁶, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας ὅποια

¹ Cf. Maximus Tyrius, diss. XI 6.

² Cf. F. G. Welcker *Prodikos von Keos* (Kl. Schr. II 525 sqq.).

³ Νόμος πόλεως deis gratias esse referendas Apollo dixerat, Xenoph. mem. IV 3, 16—17: Νόμος δὲ δῆπου πανταχοῦ ἐστὶ κατὰ δύναμιν ἱεροῖς θεοῖς ἀρέσκεσθαι. πῶς οὖν ἂν τις κάλλιον καὶ εὐσεβέστερον τιμῶῃ θεοὺς ἢ ὡς αὐτοὶ καλεῖσθαι οὕτω ποιῶν; Cf. Cic. de legg. II 16, 40 et legem Draconis apud Porphy. de abst. IV 22 servatam. Porphy. ad Marc. 18: Οὗτος γὰρ μέγιστος καρπὸς εὐσεβείας, τιμᾶν τὸ θεῖον κατὰ τὰ πάτρια. Cf. Zeller III 2, p. 143, 6.

⁴ Cf. Plato, Crit. p. 43 D: Εἰ ταύτη φίλον τῷ θεῷ, ταύτη γενέσθω. Cf. Epictet. diss. II 4, 21.

⁵ Cf. Joel *Der echte und der Xenophontische Sokrates* p. 90—91: *Der Sinn der ganzen Stelle besagt: „es kommt nicht darauf an“. Es kommt nicht darauf an, wie, nach welchem Spezialritus du die Götter verehrst (I 3, 1). Es kommt nicht darauf an, um was du im Gebet bittest (I 3, 3). Es kommt nicht darauf an, wie viel du opferst (I 3, 3).*

⁶ Eisdem verbis Pythagoram precatum esse refert Diod. Sicul. X 98: Ὁ αὐτὸς ἔφασκε δεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς ἀπλῶς εὐχεσθαι τὰ γὰρ ἀ. Idem dicit aliis verbis Porphyrius ad Marc. ep. 13: Ταῦτ' οὖν θέλει καὶ αὐτοῦ τὸν

ἀγαθὰ ἔστι¹. Non interesse magnum atque splendidum esse sacrificium², sed bonam mentem atque voluntatem sacrificantis sinceram³. Semper bonam mentem postulabat, qua bona fierent facta; reminiscamur illis ipsis temporibus Aeschylum ab Aristophane Cereri supplicantem induci his verbis (Ran. 886—87): *Δήμητερ, ἡ Θρηύσασα τὴν ἐμὴν φρένα, | εἶναι με τῶν σῶν ἄξιον μυστηρίων*⁴.

Socrates multum precabatur⁵. Nihil fecit sine invocatione deorum, ut apud Xenophontem legimus Oecon. V 19—20, quo loco Socrates dicit, quia dei et bellicas et rusticas res regant,

θεὸν ἃ θέλει τε καὶ ἔστιν αὐτός. Apollonius Tyanensis hanc precationem, quippe quae optima esset, commendabat (Philostr. v. Ap. I 11): *Ὡ θεοί, δοιήτέ μοι τὰ ὀφειλόμενα· ὀφείλεται γάρ πον . . . τοῖς μὲν δόσις τὰγαθὰ*. Cf. IV 40, 20, quo loco dicit se cuncta in unam precationem complecti: *Ὡ θεοί, δοιήτέ μοι τὰ ὀφειλόμενα*.

¹ Cf. Valer. Max. (ed. Kempf), qui nostrum spectat locum VII 2 ext. 1: *Socrates humanae sapientiae quasi quoddam terrestre oraculum nihil ultra petendum a dis immortalibus arbitrabatur quam, ut bona tribuerent, quia ii demum scirent, quid unicuique esset utile*.

² Cf. Xenoph. Oecon. XI 5sq., quo loco permutatur ratio.

³ Cf. Xen. Mem. I 33. Hoc loco genuina Socratis sententia nobis occurrit. Quae ibidem I 4, 18; II 1, 28; IV 3, 17 referuntur, magis Xenophontis quam Socratis sunt, v. Joel l. c. I p. 94, 97sq.

⁴ Cf. Bruns *Das litterar. Porträt der Griechen* p. 165.

⁵ Cf. Plato, Symp. 220D: *Ὁ δὲ εἰσὶν ἕως ἔνετο καὶ ἥλιος ἀνέσχευεν. ἔπειτ' εὐχετ' ἀπὶ τῶν προσευξάμενος τῷ ἡλίῳ*. Qui quidem mos omnibus communis erat, cf. Plat. legg. 887E. Neque tamen, quamvis sublimis atque excelsa fuisse videatur Socratis precatio, nos effugiet et eam et multas aliorum philosophorum preces, quia generatim et in universum deos implorabant, singulis quibus opprimebantur curis et sollicitudinibus non communicatis cum dis, quasi non ipsorum proprias fuisse, sed, ut ita dicam, impersonales et proprietate carentes. Quo de vitio, quo laborabant preces philosophorum, cf. Joel I p. 91: *Wenn er (Socrates) betete, bat er die Götter „einfach um das Gute“ . . . Wenn die besonderen Wünsche im Gebet wegfielen, so fielen ja wohl die besonderen persönlichen Anlässe zum Gebet weg und nur die allgemeinen blieben. . . . Euthydemus hat ganz Recht, wenn er nach Kenntnisnahme der Sokratischen Lehren sagt, er wisse nicht, was er sich von den Göttern erbitten solle. . . . Die allgemeine Formel im Gebet statt der besonderen Wünsche — das bedeutet zwar eine ethische Erhebung der Gottheit, aber eine Verflüchtigung des intensiv persönlichen Charakters des Gebets. Die Gottheit wird sehr groß durch diese sokratische Idee, aber zum König kommt man seltener als zum Vater*. Cf. ibid. p. 97.

conabatur, ut diceret preces supervacaneas esse, quoniam in omnibus rebus virtutem esse in homine imprimis interesset, virtus autem disci posset¹. Et factum est, ut Prodicum, priusquam se preces non contemnere posset ostendere, gymnasiarchus e gymnasio expelleret, quia sophista non idonea (εἰ δὲ μὴ ἐπιτήδεια, δῆλον δι' ἡμετέρας p. 399 A) cum adulescentulis colloqueretur².

Ut Euripides Socrates quoque aequalis eius homines quasi e somno excitavit quassitque. Quantum autem fieri poterat, Socrates vetustum usum conservari volebat, aliter atque Euripides, qui in vulgares de deis opiniones acerrime invehebatur, cum Socrates in moribus atque institutionibus maiorum, in forma et genere caerimoniarum cultusque permaneret³. Socrates divino auxilio fretus⁴ homines admonebat, ne bona corporis peterent a dis, sed bonam mentem, honestam, integram. Gravissimus omnium locus, quibus de religione precibusque Socratis opinio refertur, exstat Xen. Mem. I 3, 1 sqq.⁵. Hic deis confisus permisit, ut ipsi utilia darent, simpliciter bonum expetebat, cum di probe scirent, quid bonum esset quid malum, homines autem nescirent: Καὶ ἤϋχετο δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπλῶς τὰ γὰρ ἀ διδόναι⁶, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότες ὄντοι

¹ Cf. Maximus Tyrius, diss. XI 6.

² Cf. F. G. Welcker *Prodikos von Keos* (Kl. Schr. II 525 sqq.).

³ Νόμος πόλεως deis gratias esse referendas Apollo dixerat, Xenoph. mem. IV 3, 16—17: Νόμος δὲ δῖπον πανταχοῦ ἐστὶ κατὰ δύναμιν ἱεροῖς θεοῖς ἀρεσκεῖσθαι. πῶς οὖν ἂν τις κάλλιον καὶ εὐσεβέστερον τιμῇ θεοὺς ἢ ὡς αὐτοὶ κελεύουσιν οὕτω ποιῶν; Cf. Cic. de legg. II 16, 40 et legem Draconis apud Porphyry. de abst. IV 22 servatam. Porphyry. ad Marc. 18: Οὐδὲ γὰρ μέγιστος καρπὸς εὐσεβείας, τιμᾶν τὸ θεῖον κατὰ τὰ πάτρια. Cf. Zeller III 2, p. 143, 6.

⁴ Cf. Plato, Crit. p. 43D: Εἰ ταύτῃ φίλον τῷ θεῷ, ταύτῃ γενέσθω. Cf. Epictet. diss. II 4, 21.

⁵ Cf. Joel *Der echte und der Xenophontische Sokrates* p. 90—91: *Der Sinn der ganzen Stelle besagt: „es kommt nicht darauf an“. Es kommt nicht darauf an, wie, nach welchem Spezialritus du die Götter verehrst* (I 3, 1). *Es kommt nicht darauf an, um was du im Gebet bittest* (I 3, 3). *Es kommt nicht darauf an, wie viel du opferst* (I 3, 3).

⁶ Eisdem verbis Pythagoram precatum esse refert Diod. Sicul. X 98: Ὁ αὐτὸς ἔφασκε δεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς ἀπλῶς εὔχεσθαι τὰ γὰρ ἀ. Idem dicit aliis verbis Porphyrius ad Marc. ep. 13: Ταῦτ' οὖν θίς καὶ αἰτοῦ τὸν

ἀγαθά ἐστι¹. Non interesse magnum atque splendidum esse sacrificium², sed bonam mentem atque voluntatem sacrificantis sinceram³. Semper bonam mentem postulabat, qua bona fierent facta; reminiscamur illis ipsis temporibus Aeschylum ab Aristophane Cereri supplicantem induci his verbis (Ran. 886—87): *Δήμητερ, ἡ Θρέψασα τὴν ἐμὴν φρένα, | εἶναι με τῶν σῶν ἄξιον μυστηρίων*⁴.

Socrates multum precabatur⁵. Nihil fecit sine invocatione deorum, ut apud Xenophontem legimus Oecon. V 19—20, quo loco Socrates dicit, quia dei et bellicas et rusticas res regant,

Θεὸν ἃ θέλει τε καὶ ἔστιν αὐτός. Apollonius Tyanensis hanc precationem, quippe quae optima esset, commendabat (Philostr. v. Ap. I 11): *Ὡ θεοί, δοιήτέ μοι τὰ ὀφειλόμενα· ὀφείλεται γάρ πον . . . τοῖς μὲν δαίοις τὰγαθά*. Cf. IV 40, 20, quo loco dicit se cuncta in unam precationem complecti: *Ὡ θεοί, δοιήτέ μοι τὰ ὀφειλόμενα*.

¹ Cf. Valer. Max. (ed. Kempf), qui nostrum spectat locum VII 2 ext. 1: *Socrates humanae sapientiae quasi quoddam terrestre oraculum nihil ultra petendum a dis immortalibus arbitrabatur quam, ut bona tribuerent, quia ii denum scirent, quid unicuique esset utile*.

² Cf. Xenoph. Oecon. XI 5sq., quo loco permutatur ratio.

³ Cf. Xen. Mem. I 33. Hoc loco genuina Socratis sententia nobis occurrit. Quae ibidem I 4, 18; II 1, 28; IV 3, 17 referuntur, magis Xenophontis quam Socratis sunt, v. Joel l. c. I p. 94, 97sqq.

⁴ Cf. Bruns *Das litterar. Porträt der Griechen* p. 165.

⁵ Cf. Plato, Symp. 220D: *Ὁ δὲ εἰσὶν ἔχει μέχρι θανάτου καὶ ἡλιος ἀνέσχευεν. ἔπειτ' εὐχεται Ἀπιδὼν προσευξάμενος τῷ ἡλίῳ*. Qui quidem mos omnibus communis erat, cf. Plat. legg. 887E. Neque tamen, quamvis sublimis atque excelsa fuisse videatur Socratis precatio, nos effugiet et eam et multas aliorum philosophorum preces, quia generatim et in universum deos implorabant, singulis quibus opprimebantur curis et sollicitudinibus non communicatis cum dis, quasi non ipsorum proprias fuisse, sed, ut ita dicam, impersonales et proprietate carentes. Quo de vitio, quo laborabant preces philosophorum, cf. Joel I p. 91: *Wenn er (Socrates) betete, bat er die Götter „einfach um das Gute“ . . . Wenn die besonderen Wünsche im Gebet wegflehen, so fiele ja wohl die besonderen persönlichen Anlässe zum Gebet weg und nur die allgemeinen blieben. . . . Euthydemus hat ganz Recht, wenn er nach Kenntnisnahme der Sokratischen Lehren sagt, er wisse nicht, was er sich von den Göttern erbitten solle. . . . Die allgemeine Formel im Gebet statt der besonderen Wünsche — das bedeutet zwar eine ethische Erhebung der Gottheit, aber eine Verflüchtigung des intensiv persönlichen Charakters des Gebets. Die Gottheit wird sehr groß durch diese sokratische Idee, aber zum König kommt man seltener als zum Vater*. Cf. ibid. p. 97.

et milites et agricolas per sacrificia auguriaque e deis exquirere oportere, quid sit faciendum, quid omittendum. Deinde pergit: *Εὖ γὰρ ἴσθι . . . ὅτι οἱ σώφρονες καὶ ὑπὲρ ὑγρῶν καὶ ξηρῶν καρπῶν καὶ βοῶν καὶ ἵππων καὶ προβάτων καὶ ὑπὲρ πάντων γε δὴ τῶν κτημάτων τοὺς θεοὺς θεραπεύουσιν*¹. Quibus verbis Critobulus respondet Oecon. VI 1: *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, καλῶς μοι δοκεῖς λέγειν κελεύων πειραῖσθαι σὺν τοῖς θεοῖς ἀρχεσθαι παντὸς ἔργου, ὥς τῶν θεῶν κυρίων ὄντων οὐδὲν ἦτιον τῶν εἰρηνικῶν ἢ τῶν πολεμικῶν ἔργων*². Virum excelsum et egregium Socrates se praestat, cum mortem obit et tranquillo laetoque animo cicuta mortifera exhausta deos precatur (Phaed. 117 BC). Restat, ut illam Socratis precationem addam, quae ob simplicitatem atque ingenuitatem animi vehementer nos permovet. Praecepto enim satisfaciens praeclaro, quo postulabat, ut bonum honestumque peterent homines, precatur ipse (Phaedr. 279 BC): *ὦ φίλε Πᾶν τε καὶ ἄλλοι ὅσοι τῇδε θεοί, δοίητέ μοι καλῶ γενέσθαι τᾶνδ'οθεν. ἔξωθεν δ' ὅσα ἔχω, τοῖς ἐντός εἶναι μοι φίλα· πλοῦσιον δὲ νομίζοιμι τὸν σοφόν· τὸ δὲ χρυσοῦ πλῆθος εἴη μοι ὅσον μήτε φέρειν μήτε ἄγειν δύναται ἄλλος ἢ ὁ σώφρων*.

Qui aut deum esse negabant, ut Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus³ aut in dubio relinquebant, ut Pro-

¹ Haec enumeratio Xenophontis est, qui vel in pulicis morsu deum invocaturus erat, non Socratis. Item Xen. Oecon. XI 8 Ischomachus, quem Socrates exemplar praedicat, bona corporis enumerat, a Socratis sententia plane abhorrens.

² De precibus Socraticis Maximi Tyrii verba digna sunt, quae legantur, diss. XI 8: *Ἀλλὰ σὺ μὲν ἡγεῖ τὴν τοῦ φιλοσόφου εὐχὴν αἰτησὶν εἶναι τῶν οὐ παρόντων; ἐγὼ δὲ ὁμιλίαν* (cf. Clemens Alexandr. Strom. VII 3.1. 854 Pott: *Ἔστιν οὖν ὡς εἰπεῖν τολμηρότερον ὁμιλία πρὸς τὸν θεὸν ἢ εὐχή, quam paullo post ἐνδιάθετον ὁμιλίαν nominat; Gregor. Nyssen. de precatione I p. 8 ed. Krabinger: Προσευχὴ θεοῦ ὁμιλία) καὶ διάλεκτον πρὸς τοὺς θεοὺς περὶ τῶν παρόντων, καὶ ἐπίδειξιν τῆς ἀρετῆς· ἢ, οἷμαι, τοῦτο εὐχετο ὁ Σωκράτης, ὅπως αὐτῶν χρήματα γένηται, ἢ ὅπως ἄρξει τῶν Ἀθηναίων; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ἀλλ' εὐχετο μὲν τοῖς θεοῖς, ἐλάμβανεν δὲ παρ' ἑαυτοῦ συνεπινεύοντων ἐκείνων ἀρετὴν ψυχῆς, καὶ ἡσυχίαν βίον, καὶ ζωὴν ἀμεμπτον, καὶ εὐελπίην θάνατον, τὰ θαυμαστά δῶρα, τὰ θεοῖς δοτά.*

³ Cf. Cic. de n. d. I 1, 2; I 23, 63; I 42, 117; Diog. L. II 97. 100; Sextus adv. math. IX 55 (404, 20 Bekk.), Diels Doxogr. p. 591, 25sq. Aliter iudicat Clem. Alex. Protr. II 24, 20.

tagoras¹ et Melissus Samius², aut providentiam esse negabant, ut Thrasyarchus³, precationum quoque necessitatem effectumque sustulerunt, quia inutiles eas et supervacaneas esse sibi persuaserant⁴.

Cyrenaicos igitur, quos Prodicum haereticum imitatum esse dicit, preces fieri vetuisse refert Clemens Alex. Strom. VII 41: Ἐνταῦθα γενόμενος ὑπεμνήσθην τῶν περὶ τοῦ μὴ δεῖν εὐχεσθαι πρὸς τινῶν ἐτεροδόξων, τοῦτ' ἔστιν τῶν ἀμφὶ τὴν Προδίκου αἴρεσιν παρεισαγομένων δογματίων. ἵνα οὖν μηδὲ ἐπὶ ταύτῃ αὐτῶν τῇ ἀθέῳ σοφίᾳ ὡς ξένη δοκῶνται αἰρέσει, μαθήτωσαν προεληφθαι μὲν ὑπὸ τῶν Κυρηναϊκῶν λεγομένων φιλοσόφων⁵.

Cynici ex parte aliter atque Cyrenaici iudicabant de precibus⁶. Magis enim Socratis exemplum secuti, cuius auspiciiis

¹ Cf. Cic. de n. d. I 23, 63; I 42, 117; Diog. L. IX 51 ex libro Protagorae περὶ Θεῶν hauriens: Περὶ τῶν Θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν, οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν (cf. Plato Theaet. 162 D).

² v. F. G. Welcker, *Kl. Sch.* II p. 526.

³ v. Hermiam in Phaedr. p. 192 Ast.

⁴ Cf. Proclus, comment. in Platon. Tim. 64 A (ed. Diehl 1903): Ὁ μὲν φιλόσοφος Πορφύριος . . . περιήγαγεν ἡμᾶς ἐπ' ἄλλας καὶ ἄλλας δόξας λέγων, ὡς συλλήβδην εἰπεῖν, ὡς οὐτε οἱ τὴν πρώτην ἀθεότητα νομίζοντες ποιοῦνται τὴν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὠφέλειαν, οἱ γὰρ μηδὲ εἶναι λέγοντες θεοὺς, οὐτε οἱ τὴν δευτέραν, ὅσοι τὴν πρόνοιαν ἄρδην ἀνατρέπουσι θεοὺς εἶναι δίδοντες, οὐθ' οἱ καὶ εἶναι καὶ προνοεῖν αὐτοὺς συγχωροῦντες, ἅπαντα δὲ ἀπ' αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης γίνεσθαι κτλ. Cf. Orig. περὶ εὐχῆς V 1. Alexander Aphrodisiensis, qui in Stoicorum de fato iudicium invehitur, hoc quoque affert fato posito fieri non posse, ut preces exaudiantur, cf. Zeller, III 1 p. 772: *Das Hauptgewicht legt Alexander auf die praktischen Folgesätze des Fatalismus* (de fato c. 16 sqq.), wobei er auch die . . . theologischen Gründe nicht vergißt, daß derselbe die Vorsehung und die Gebetserhörung aufhebe (de fato 17). Preces valeant intactae, de anima 162: Ἐτι δὲ μᾶλλον τὸ θεῖον καὶ αἱ ἐκ τούτου βοήθειαι, καὶ αἱ παρ' ἡμῶν εὐχαί τε καὶ δεήσεις τὴν οἰκίαν χώραν φυλάττουσιν. Cf. ibid. p. 184, 10 sqq. Eos qui, quamquam fatum agnoscunt, tamen precantur, secum dissentire ostendit, de an. 161: Ἀλλὰ καὶ τοῖς θεοῖς οὐ διαλείπονται εὐχόμενοι, ὡς δυναμένου τινος ὑπ' αὐτῶν διὰ τὰς εὐχὰς γένεσθαι καὶ παρὰ τὴν εἰμαρμένην. De Plutarcho cf. Zeller III 2 p. 180.

⁵ De Prodicum haeretico cf. Ad. Harnack *Gesch. der altchristl. Litt.* I p. 163 sqq.; cf. Clem. Alex. Strom. I 15, 69; VII 16, 103.

⁶ Tamen Antisthenes ne sacrificaret recusabat. Clem. Alex. Protrep. 64 (Pott.): Οὐ τρέφω τὴν μητέρα τῶν Θεῶν, ἣν οἱ θεοὶ τρέφουσιν. Cf. dictum eius Clem. Alex. Strom. V 714 Pott: Οὐδενὶ ἐοικέναι (θεὸν) φηοὶ (ὁ Σωκρατικὸς Α.).

nova et honestior existimatio deorum et precationum pervulgari coepta erat, sola virtute deum coli docebant, non sacrificiis. Diogenes templa non adibat, sacra non faciebat¹, Crates Mercurium et Musas se culturum esse dixit (Iulian. or. 200 A) οὐ δαπάναις τρυφεραῖς, ἀλλ' ἀρεταῖς δόλαις. Cynici non a dis petunt, quae quamquam stulti homines bona esse opinentur tamen re vera sint mala (Diog. L. VI 42): Ἐνεκάλει (Διογένης) τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῆς εὐχῆς, αἰτεῖσθαι λέγων αὐτοὺς ἀγαθὰ τὰ αὐτοῖς δοκοῦντα καὶ οὐ τὰ κατ' ἀλήθειαν. Stulte vero precantibus illudebat — Aesculapio enim gallinaceum pecten sacravit, qui procumbentium faciem incurrens contereret —² et irridebat stultitiam sacrificantium (Diog. L. I. c. 63): *Θυόντων τινῶν τοῖς θεοῖς ἐπὶ τῷ υἷν γενέσθαι, ἔφη „περὶ δὲ τοῦ ποδαπὸς ἐκβῆ οὐ θύετε;“*³ Non divitias esse a dis expetendas, sed virtutem Crates censebat (Iulian. or. 199 D sq.; PLG II⁴ p. 364): *Χρήματα δ' οὐκ ἐθέλω συνάγειν κλυτὰ . . . | ἀλλὰ δικαιοσύνης μετέχειν*⁴.

διόπερ αὐτὸν οὐδαὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκότος δύναται. Demonax quoque non sacrificabat Minervae (Pseudo-Lucian. Demon. c. 11): *Οὐδὲ γὰρ δεῖσθαι αὐτὴν τῶν παρ' ἐμοῦ θυσιαῶν ὑπελάμβανον.* Idem non precabatur in templo, cum alio quoque loco a deo se exandiri putaret (c. 27).

¹ Cuius rei excusationem (quam Jacobus Bernays *Lucian und die Kyniker*, annotat. 18 *lahme Auskunft* nominat) affert, quod mendicus erat, Iulianus or. VI 199 B ed. Hertlein: *Ἐστὼ δὴ μὴ . . . ὁ Κύνων ἀναίδης μηδὲ ἀναίσχυτος μηδὲ ὑπερόπτης πάντων ὁμοῦ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, ἀλλὰ εὐλαβὴς μὲν τὰ πρὸς τὸ θεῖον ὥσπερ Διογένης· εἰ δέ, ὅτι μὴ προσήει μηδὲ ἐθεράπευε τοὺς νεῶς μηδὲ τὰ ἀγάλματα μηδὲ τοὺς βωμούς, οἷσται τις ἀθεοότητος εἶναι σημεῖον, οὐκ ὀρθῶς νομίζει· ἦν γὰρ οὐδὲν αὐτῷ τῶν τοιούτων, οὐ λιβανωτός . . ., εἰ δὲ ἐνόει περὶ θεῶν ὀρθῶς ἤρκει τοῦτο μόνον· αὐτῇ γὰρ αὐτοὺς ἐθεράπευσε τῇ ψυχῇ, διδούς οἷμαι τὰ τιμώτατα τῶν ἐαυτοῦ, τὸ καθοσιώσαι τὴν ἐαυτοῦ ψυχὴν διὰ τῶν ἐννοιῶν.*

² Diog. L. VI 38, ad quem locum dicit Bernays l. c. ann. 16: *Die Malice, daß er im Tempel des Aeskulap, statt der gewöhnlichen friedlichen Hühne, einen Kampfhahn weihte . . ., welcher nunmehr als heiliges Tier unbehelligt umherlief und auf den Betern, die mit dem Anlitz zu Boden fielen, herumtrat, richtet sich mehr gegen diese Art des Betens, welche Diogenes auch sonst verhöhnnte (Diog. Laert. VI 37), als gegen den Aeskulap.*

³ Cf. Diog. L. VI 37: *Θεοσάμενός ποτε γυναῖκα ἀσχημονέστερον τοῖς θεοῖς προσκίπτουσαν . . . προσελθὼν εἶπεν· „οὐκ εὐλαβῆ, ὦ γύναι, μήποτε θεοῦ ὕπιδεν ἐστῶτος — πάντα γάρ ἐστιν αὐτοῦ πλήρη — ἀσχημονήσης;“*

⁴ Quomodo Stilpo Megaricus iudicaverit de precibus, invenies ap. D. L. II 117.

Plato deum bonum et iustum esse persuasum habebat ut Socrates. Deum esse per se intellegi putat; quod qui negent quasi in morbum incidisse iudicat (Legg. 887 B sqq.): hi quamquam a parvulis, quid verum sit, audiant et parentes sacrificantes et precantes videant, non vim et naturam esse divinam arbitrantur. Deinde omnes gentes, et Graecos et barbaros, deos venerari ostendit. Quod qui deos esse negent, videre et audire possint: ἀνατέλλοντός τε ἡλίου καὶ σελήνης καὶ πρὸς θυσίαν ἰόντων προσκυλίσεις ἅμα καὶ προσκυνήσεις ἀκούοντές τε καὶ ὁρῶντες¹ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων πάντων ἐν συμφοραῖς παντοίοις ἐχομένων καὶ ἐν εὐπραγίαις, οὐχ ὥς οὐκ ὄντων ἀλλ' ὥς ὅτι μάλιστα ὄντων καὶ οὐδαμῇ ὑποψίαν ἐνδιδόντων ὥς οὐκ εἰσὶ θεοί. Nihilominus eis τὴν διάνοιαν διεφθαρμένοις suadet, ut recte iudicent de dis (888 A sqq.), quo loco δύο πάθη περὶ θεοῦ significantur: τὸ τοὺς θεοὺς εἶναι μὲν, φροντίζειν δὲ οὐδὲν τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὸ μετὰ τοῦτο, ὥς φροντίζουσι μὲν, εὐπαραμύθητοι δ' εἰσὶ θύμασι καὶ εὐχαῖς².

Contra turpis sententia eorum, qui opinantur deos et sacrificiis et precibus facile flecti et de consilio demoveri, a Platone vehementissime impugnata, apparet in dialogo Theage Platoni supposito, in quo alias quoque a Platone et Socrate alienas opiniones reperimus, quas Socrates his locis satis rustice probat.³

¹ Cf. supra p. 7 ann. 5 et praecepta Hesiodi op. 338: Ἄλλοτε δὲ σπονδῆσι θύεσσι τε ἱλάσσεσθαι, | ἥ μὲν ὅτ' εὐνάξῃ καὶ ὅταν φάος ἱερὸν ἔλθῃ. Cf. C. Ausfeld, l. c. p. 509; L. Schmidt *Die Ethik der alten Griechen* II p. 31.

² Cf. legg. 885 B: Οὐδαὶς πώποτε οὔτε ἔργον ἀσεβεῖς ἐργάσατο ἐκόν, οὔτε λόγον ἀφῆκεν ἄνομον, ἀλλὰ ἐν δὴ τι τῶν τριῶν πάσχων, ἢ τοῦτο ὅπερ εἶπον (scil. θεοὺς εἶναι) οὐχ ἡγούμενος ἢ τὸ δεύτερον (θεοὺς) ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους. Sim. 905 D sqq. De impia atque nefaria ista opinione deorum dicit 907 B: Κινδυνεύει πᾶς ὁ ταύτης τῆς δόξης ἀντεχόμενος πάντων ἀντὶ τῶν ἀσεβῶν κερτίζεσθαι δικαιοτάτα κάκιστός τε εἶναι καὶ ἀσεβέστατος. Cf. 906 CD. Summae mali illecebrae nominatur opinio (Pol. 365 E, cf. 364 B): Ὡς οἱ θεοὶ εἰσι οἱοί θυσίαις τε καὶ εὐχολαῖς ἀγανῆσι (Il. IX 499) καὶ ἀναθήμασι παράγεσθαι ἀναπειθόμενοι. Vide supra p. 2; cf. quod legg. 909 D dicitur de impiis, et Bernaysii librum *Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit* p. 185—86.

³ v. Theag. 131: Ἐμοὶ μὲν τοίνυν δοκεῖ, ὦ Σάκρατες, ἡμᾶς οὐτως ποιῆσαι, ἀποπειραθῆναι τοῦ δαιμονίου τούτου συνόντας ἀλλήλοις. καὶ ἐὰν μὲν παρελθῇ ἡμῖν, ταῦτα βέλτεστα· εἰ δὲ μή, τότε ἡδὴ παραχρῆμα βουλευσόμεθα

Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur. Quia deus bonus est, solum cum bonis hominibus coniunctus est; quam ob rem fieri non potest, ut bonus deus dona malorum accipiat precesque exaudiat (Rep. 613 B). Ut optimam et veram precationem Plato hoc laudat dictum (Legg. 716 D sqq.): Ὡς τῇ μὲν ἀγαθῇ θύειν καὶ προσομιλεῖν δὴ τοῖς θεοῖς εὐχαῖς καὶ ἀναθήμασι καὶ ξυμπάσῃ θεραπείᾳ θεῶν κάλλιστον καὶ ἄριστον καὶ ἀνυσιμώτατον πρὸς τὸν εὐδαίμονα βίον¹ καὶ δὴ καὶ διαφερόντως πρότερον· τῇ δὲ κακῇ τούτων τὰναντία πέφυκεν², ἀκάθαρτος³ γὰρ τὴν ψυχὴν ὃ γε κακός, καθαρὸς δὲ ὁ ἐναντίος. παρὰ δὲ μισαροῦ δῶρα οὐτ' ἄνδρα ἀγαθὸν οὔτε θεὸν ἔστι ποτὲ τό γε ὀρθὸν δέχεσθαι. (717 A) μάτην οὖν περὶ θεοῦς ὁ πολὺς ἐστι πόνος τοῖς ἀνοοίοις, τοῖσι δὲ ὁσίοις ἐγκαιρότατος ἔπασι⁴. Legg. 717 D maxime pius nominatur, qui omnes deos veneratur et Olympios et inferos et publicos, deinde δαίμονας, ἥρωας⁵, maiores, denique parentes, quippe quorum beneficia rependere summum sit officium. Pietatem atque reverentiam erga parentes Plato pluribus locis plane ut partem religionis postulat, e. g. legg. 930 E.⁶ Idem explicat precationes a patre aut matre pro salute et felicitate liberorum factas a deis exaudiri et bene verti, contra execrationes parentum damno esse⁷,

οἷ τε δράσομεν, εἴτε ἄλλῃ συνεισόμεθα, εἴτε καὶ αὐτὸ τὸ θεῖον τό σοι γιγνώμενον πειρασόμεθα παραμυθισθαι εὐχαῖαί τε καὶ θυσίαις καὶ ἄλλῃ ὅτῳ ἂν οἱ μάντις ἐξηγῶνται. Deinde Demodocus dicit: Μηκέτι πρὸς ταῦτα ἀντείπης, ὦ Σώκρην, τῷ μισαροῦ. εὖ γὰρ λέγει Θεάγης. Quibus verbis Socrates stulte assentitur, cum dicit: Ἀλλ' εἰ δοκεῖ χρῆναι οὕτω ποιεῖν, οὕτω ποιῶμεν.

¹ Cultus decorum non solum summum officium sed etiam incundissima hominum delectatio est. Plut. Mor. 169 D: Ἐδίστα δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἑορταὶ καὶ εἰλαπίναι πρὸς ἱεροῖς, καὶ μνήσεις καὶ ὀργισμοί, καὶ κατενχαὶ θεῶν καὶ προσκνήσεις. Cf. l. c. 1101 D: Οὔτε γὰρ διατριβαὶ τῶν ἐν ἱεροῖς, οὔτε καιροὶ τῶν ἑορτασμῶν, οὔτε πράξεις οὐτ' ὄψεις εὐφραίνουσιν ἕτεραι μᾶλλον ὢν ὀργωόμεν ἢ δρωόμεν αὐτοὶ περὶ θεῶν, ὀργιάζοντες, ἢ χορεύοντες, ἢ θυσίαις παρόντες, ἢ τελεταί.

² Cf. Clem. Alex. Strom. 307 Sylb., quo loco Clemens dicit malorum preces noxias esse et ipsis et aliis.

³ Cf. legg. 910 E: Ὡς οὐ καθαρὸς ὢν θύων θανάτῳ ζημιούσθω.

⁴ Cf. Porphy. de abst. II 61.

⁵ Cf. legg. 801 E.

⁶ Cf. fragmentum Theophrasti ap. Stob. III 50 servatum, vol. I p. 2, p. 7, p. 119 Mein.; cf. Bernays Theophrastos' Schrift über Frömm. p. 176; L. Schmidt Die Ethik II p. 141 sqq.

⁷ v. Legg. 931 C sqq.: Ἀρσένος γὰρ γονεὺς ἐκγόνοισι, ὥς οὐδὲς ἕτερος

quam sententiam exemplis mythologicis demonstrat (931 B). Et paullo infra legimus 931 E: *Πᾶς δὴ νοῦν ἔχων φοβείται καὶ τιμᾷ γονέων εὐχάς, εἰδὼς πολλοῖς καὶ πολλάκις ἐπιτελεῖς γενομένας*¹.

Platonis honestas et praeclaras de precationibus sententias perscrutati emiramur eum ut ita dicam ieiunum in modum preces explicare. Definiuntur enim legg. 801 A: *Ὡς εὐχαὶ παρὰ θεῶν αἰτήσεις εἰσὶν* (cf. Polit. 290 CD), quibus verbis nullus animi ardor apparet, immo hac precationum definitione Euthyphronis sententia a Socrate reiecta in memoriam nobis reducitur, qui declarat (Euthyphr. 14 C): *Ἐπιστήμη . . . αἰτήσεως καὶ δόσεως θεοῖς* (id est τοῦ εὐχεσθαι τε καὶ θύειν) *δοσιότης ἂν εἴη*. Vel ut Socrates per ludibrium dicit (14 E): *Ἐμπορικὴ ἄρα τις ἂν εἴη, ὧ Ἐὔθυρρον, τέχνη ἡ δοσιότης θεοῖς καὶ ἀνθρώποις παρ' ἀλλήλων*.

Reliquum est, ut nonnulla alia addam, licet ad intellegendas de precationibus opiniones Platonis summi momenti non sint. Cum de difficili et obscura aliqua quaestione disputare vult, saepe initium capit ex invocatione deorum², e. g. Tim. 27 C: *Ἄλλ' ὧ*

ἄλλοις, δικαιότατα. μὴ δὴ τις ἀτιμαζομένη μὲν διαφερόντως πατρὶ πρὸς παῖδων καὶ μητρὶ θεὸν ἐπήκοον [ἐν, del. Hermann] *εὐχαὶ ἡγείσθω γίγνασθαι κατὰ φύσιν, τιμωμένων δὲ ἄρα καὶ περιχαρεὶ σφόδρα γενομένων, καὶ διὰ τὰ τοιαῦτα εὐχαὶ λεπαιῶς εἰς ἀγαθὰ τοῖς παισὶ παρακαλοῦντες θεοὺς, οὐκ ἄρα τὰ τοιαῦτα ἀκούειν ἐξ ἴσου καὶ νέμειν ἡμῖν αὐτοὺς ἡγησόμεθα*; Cf. 931 D: *Οὐς* (scil. πατέρας καὶ μητέρας) *ὅταν ἀγάλλῃ τις τιμαῖς, γέγηθεν ὁ θεός· οὐ γὰρ ἂν ἐπήκοος ἦν αὐτῶν*. Cf. 931 E. — Vim et efficientiam imprecationum parentum hoc modo declarat Theophrastus Paracelsus (ed. Argentorat. 1603): *Was inbrünstig begehrt wird, ist wahr und wird wirklich. Darum erfüllen sich die Flüche, die von Herzen kommen, so die Vater und Mutter-Flüche*. Idem II p. 274: *Ein gemeiner Fluch wird gemeiniglich wahr: warum? er gehet von Herzen: und in dem von-Herzen-Gehen liegt und gebiert sich der Saame. Also auch Vater- und Mutter-Flüche gehen also von Herzen*. Locum suppeditavit Schopenhauer (ed. Griesebach) III p. 314.

¹ Cum his Platonis de pietate erga parentes dictis et vi effectumque precationis et execrationis cf. Xenoph. mem. II 2, quo loco Socrates similem in modum quaestionem tractat.

² Cf. Tim. 48 D E; Pol. 432 C; Euthyd. 275 D; Legg. 892 B, 712 B, 887 C; Crit. 108 C, 106 B; Phileb. 12 C; Epinom. p. 352, 10 Bekker. Ut philosophi invocatione deorum ita oratores quoque saepe publicas incipiunt orationes, e. g. Demosth. de coron. 1. Cf. Plutarch. Per. 8, Mor. 804 sq.; cf. E. v. Lasaulx *Stud. d. klass. Alt.* p. 150, ann. 64. Frequenter Neoplatonici quoque aut exordio libri aut cum rem aggrediuntur, deum

Σώκρατες, τοῦτό γε δὴ πάντες, ὅσοι καὶ κατὰ βραχὺ σωφροσύνης μετέχουσιν, ἐπὶ παντός ὀρμῇ καὶ σμικροῦ καὶ μεγάλου πράγματος θεὸν αἶε πού καλοῦσιν. ἡμῖς δὲ τοὺς περὶ τοῦ παντός λόγους ποιῆσθαι πῇ μέλλοντας . . . εἰ μὴ παντάπασιν παραλλάττομεν, ἀνάγκη θεοὺς τε καὶ θεὰς ἐπικαλουμένους εὐχέσθαι πάντα κατὰ νοῦν ἐκείνοις μὲν μάλιστα, ἐπομένως δὲ ἡμῖν εἰπεῖν. Ut Diogenes (v. supra p. 11) de stultis hominum precibus querebatur, qui vera bona nescirent, quam ob causam mala peterent a dis, ita Platonem quoque, qui bonas preces summis laudibus extollebat, in malas et perversas invecum esse per se intellegitur. Poetas vituperat, quod saepissime pravis precibus in carminibus uterentur civesque in errorem inducerent (legg. 801 C). Pravae preces reprehenduntur legg. 687B, atque de precationibus, quae exitio sunt, agitur 687D: Καὶ μὴν ὦν γ' ὁ παῖς εὐχεται ἑαυτῷ γίγνεσθαι, πολλὰ ὁ πατήρ ἀπεύξαιτ' ἂν τοῖς θεοῖς μηδαμῶς κατὰ τὰς τοῦ νείους εὐχὰς γίγνεσθαι κτλ. Et paullo post 688B: Ἦκει δὴ πάλιν ὁ λόγος εἰς ταῦτόν, καὶ ὁ λέγων ἐγὼ νῦν λέγω πάλιν ἄπερ τότε, . . . ὅτι δὴ φημι εὐχῇ χρῆσθαι σφαλερὸν εἶναι νοῦν μὴ κεκτημένον, ἀλλὰ τὰναντία ταῖς βουλήσεσιν οἱ γίγνεσθαι. Cf. legg. 801 A.

Ad extremum denique mira quaedam Platonis opinio commemoranda nobis est, quam multi sequebantur auctores. Conviv. 202 E sqq. de daemonibus loquitur Socrates, qui deis preces hominum et sacrificia referant, hominibus rursus nuntient, quae dei imperent et respondeant: Ἐρμηνεῖον καὶ διαπορθμεῖον (πᾶν τὸ δαιμόνιον) θεοῖς τὰ παρ' ἀνθρώπων καὶ ἀνθρώποις τὰ παρὰ θεῶν, τῶν μὲν τὰς δεήσεις καὶ θυσίας, τῶν δὲ τὰς ἐπιτάξεις τε καὶ ἀμοιβὰς τῶν θυσιῶν, ἐν μέσῳ δὲ ὃν ἀμφοτέρων συμπληροῖ, ὥστε τὸ πᾶν αὐτὸ αὐτῷ ξυνδεδέσθαι¹.

precantur, ut se adiuvet; cf. Iamblich., vit. Pyth. I 2: Παρακαλέσαντες τοὺς θεοὺς ἡγεμόνας καὶ ἐπιτρέφαντες αὐτοῖς ἑαυτοὺς. Cf. Procl. in Parmen. IV 3sq.; Poemandr. 5, 2 p. 42 Parthey; cf. Koch, Ps. Dionysius Areopagita, *Forschungen zur christl. Litt. u. Dogmengesch.* p. 28 sqq.

¹ Cf. Otto Jahn et H. Usener ad hunc locum. De Plutarcho cf. Zeller III, 2 p. 177. Nostrum locum respicit Apuleius, de deo Socratis c. 4 sqq.: *Ceterum sunt quaedam divinae mediae potestates inter summum aethera et infimas terras in isto intersitae aeris spatio, per quas et desideria nostra et merita ad deos commeant: hos Graeci (primus Hesiodus op. et d.*

Adhuc sparsa solum de precibus dicta repperimus, quae nunc ut totius libri argumentum nobis occurrunt et dialogi quidem, qui inscribitur *Ἀλκιβιάδης δεύτερος ἢ περὶ προσευχῆς*¹. Quem librum Platoni subditum esse inter omnes viros doctos

122 sqq.) nomine δαίμονας nuncupant; inter homines coelicolasque vectores sunt, hinc precum inde donorum, qui ultro citro portant, hinc petitiones, inde suppetias . . . Per hos eosdem ut Plato in *Symposio autumat*, cuncta denuntiata. Idem 13 de daemonibus: . . . Proinde ut nos, pati possunt omnia . . . placamenta . . . et donis invitantur et precibus leniuntur. Cf. ib. c. 14. — Porphyrius quoque Symposii verba respicit, de abst. II 38: *Ἐν δὲ τοῖς ἀριθμητέοις καὶ τοῖς πορθεύοντας, ὡς φησι Πλάτων, καὶ διαγγέλλοντας τὰ παρ' ἀνθρώπων θεοῖς καὶ τὰ παρὰ θεῶν ἀνθρώποις, τὰς μὲν παρ' ἡμῶν εὐχὰς ὡς πρὸς δικαστὰς ἀναφέροντας τοὺς θεούς.* — Cf. Zeller III 2 p. 211, 4. Plotin. enn. IV 4, 43 (437 B). Habes igitur eandem opinionem, qua christianos usos esse notum est. Velut Origenes et angelos et animas sanctorum mortuorum preces ad deum perferre docet II p. 321—24 Koetsch.; cf. v. d. Goltz *Das Gebet in der ältesten Christenheit* p. 271, 1. Preces ab angelis ad deum referri Clemens quoque Alex. persuasum habet, strom. 338 (Sylb.). Astris et preces et carmina, quae in dei honorem canunt, attribuantur, sidera autem ipsa homines precari non decet, Orig. c. Cels. V 1 Koetsch. II, p. 12. — Apud Philonem Iudaeum ὁ λόγος summus pontifex (ἀρχιερεὺς) atque advocatus (πρωκλήτος) nominatur, qui inter deum et mundum tamquam intercessor constitutus sit, hominum preces ad deum perferens et dei gratiam hominibus concilians, cf. de gigant. 52, p. 52, 5 Wdl., p. 269 Mg.; vita Mos. 14 p. 155; de profug. 20 p. 562; cf. Ritter-Preller *Hist. phil. graec.* 1898 § 610a.

¹ Preces pertractabant cum auctor ignotus Alcibiadis II., tum scriptores qui sequuntur: Aristoteles *περὶ εὐχῆς*; Persius, sat. II; Iuvenalis, sat. X; Maximus Tyrius, diss. XI *εἰ δεῖ εὐχεσθαι*. Clemens Alexandrinus primus de oratione christiana accuratius egit, strom. VII c. 7; deinde Origenes, *περὶ εὐχῆς*; Tertullianus, de oratione; Cyprianus, de oratione. De ratione, quae intercedat inter hos Tertulliani et Cypriani libros dicit von der Goltz l. c. p. 282: *Eine gewisse Verwandtschaft der Gedanken mit denen des Tertullian ist nicht zu verkennen; aber eine literarische Abhängigkeit der Schrift Cyprians ist schon deshalb ausgeschlossen, weil Text und Reihenfolge der Vaterunserbitten von einander abweichen.* Accedunt Gregorius Nyssenus *εἰς τὴν προσευχὴν*, orat. V; Apratrat, episcopus quarti saeculi, hom. IV (cf. von der Goltz l. c. p. 287 sq.); Ioannes Cassianus, collat. IX. X. Praeterea imprimis commemorandi sunt, quamquam non perpetua oratione et uno tenore, sed diversis locis de precibus egerunt: Ioannes Chrysostomus, Basilii, Augustinus.

Contra Luciani dialogo, qui inscribitur *πλοτον ἢ εὐχαί* voce *εὐχαί* non tam preces designantur quam optationes, cf. Horat. sat. I 1.

constat¹. De auctore et tempore dialogi², A. Boeckhius ex eo, quod p. 139 BC ad illud paradoxon *ὅτι πᾶς ἄφρων μαλ' ἔσται* respicitur, collegit dialogum editum esse quo tempore Stoicorum familia floruisset³. Andreatta⁴, Steinhart, Schleiermacher interpretes cynicae sectae opus esse existimaverunt, cum nuper Bickel⁵ dialogum a sectatore scholae Arcesilae compositum esse, medio igitur aut exeunte tertio a. Chr. n. saeculo coniceret. Auctor in dialogo condendo illud imprimis spectabat, ut doceret, quod comicus quidam his verbis expressit: *Μή μοι γένοιθ' ἃ βούλομ', ἀλλ' ἃ συμφέρει*. Secundum Andreattam libri argumentum hoc est: *Auctor libelli putat, quae sint utilia, ea etiam bona esse. Universa igitur disputatio eo pertinet ut doceatur preces fieri non posse, ut ab optimi cognitione seiungantur*⁶. Multis locis Alcibiadis II. honestas illas de dis et precationibus opiniones legimus, quas apud Socratem et Platonem repperimus, sed etiam sententias a Platone et Socrate alienas, immo eorum dictis contrarias. Exempli causa notionem malignorum numinum afferro et quod Socrates dicit p. 143 nonnumquam melius esse nescire aliquid quam scire. Contra Socrate et Platone digna nobis occurrunt p. 141 sqq., quo loco stultae enumerantur precationes, quae exauditae precantibus ipsis exitio sunt, ita ut saepius paullo post vota retractentur et in irritum vindicentur. Laudantur poetae cuiusdam verba: *Ὅς δοκεῖ μοι φίλοις ἀνόητοις τισὶ χρησάμενος, ὁρῶν αὐτοὺς καὶ πρᾶττοντας καὶ εὐχομένους ἅπερ οὐ βέλτιον*

¹ Cf. H. Usener *Nachr. der Gött. Gesellsch.* 1892, p. 483 sqq.

² Nonnulli qui secundum Athen. XI p. 506 C Xenophonti librum attribuerunt, sine dubio multo a recta via aberraverunt.

³ Similiter iudicat Stallbaum in praefatione dialogi.

⁴ De libro, qui Alcibiadis secundi nomen in fronte gerit, Platoni abiudicando disputatio. *Gymn. Progr.* Trient. 1870.

⁵ *Ein Dialog aus der Akademie des Arkesilas*, *Arch. f. Gesch. der Philos.* XVII p. 460 sqq.

⁶ De ultimo et summo dialogi auctoris proposito omnes consentiunt viri docti, uno excepto Schleiermachero, qui dicit: *Genauer betrachtet soll gewiß auch nach der Absicht des Verf. die Lehre vom Gebet garnicht der Hauptinhalt des Gespräches sein, sondern das von dem Vernünftigen und von dem Unvernünftigen und von dem Verhältnisse anderer Künste und Wissenschaften zu der des Guten und Besten.*

ἦν, ἐκείνοις δὲ ἐδόκει, κοινῇ ὑπὲρ πάντων αὐτῶν εὐχὴν ποιήσασθαι· λέγει δὲ πῶς ὧδε· „Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλά, . . . καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις | ἄμμι δίδου, τὰ δὲ δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν“¹ κεύει. Non a deo mala attribui hominibus, ipsos sibi insanos et dementes miseriam afferre. Exemplaria precantium Lacedaemonii praedicantur (148 C sqq.): Τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τοὺς θεοὺς διδόναι κεύοντες αὐ σφίσι αὐτοῖς. — Πλεῖον δ' οὐδεὶς ἂν ἐκείνων εὐξαμένων ἀκούσειε addit auctor.² Non magnificis et sumptuosis sacrificiis deum gaudere (cf. Xen. Mem. I 3, 2). Praeter Lacedaemonios casum Graecos potius quam consilium sequentes bona et mala implorare, cum discernere non possint: Βλασφημούντων οὖν αὐτῶν ἀκούοντες οἱ θεοὶ οὐκ ἀποδέχονται τὰς πολυτελεῖς ταῦτασι πομπάς τε καὶ θυσίας. His Socrates addit graviter et severe: Ἀλλὰ δοκεῖ μοι πολλῆς φυλακῆς δεῖσθαι καὶ σκέψεως ὅτιποτε ζητέον ἐστὶ καὶ μή³. Sacrificia pretiosa nihil valent, mens bona et honesta et sincera esse debet. Itaque Socrates dicit: Οὐ γὰρ, οἶμαι, τοιοῦτόν ἐστι τὸ τῶν θεῶν, ὥστε ὑπὸ δώρων παραγέσθαι οἶον κακὸν τοκιστὴν⁴ . . . καὶ γὰρ ἂν δεινὸν εἶη, εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέπουσιν ἡμῶν οἱ θεοὶ, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχὴν, ἂν τις ὁσιος καὶ δίκαιος ὢν τυγχάνῃ⁵.

Aristoteles, qui de omnibus rebus agebat, de precibus quoque scripsit, qua quaestione illis temporibus homines magnopere occupatos fuisse vidimus. Diog. L. V 21 in nu-

¹ Posterioris aetatis poeta hanc precationem imitatus paucis verbis mutavit (Orionis anthol. V 17, Stob. vol. IV p. 275 Mein.): Ζεῦ Κρονίδη, τὰ μὲν ἐσθλά καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις | ἄμμι δίδου· τὰ δὲ λυγρὰ καὶ εὐχομένοις ἀπερύνκοις. Eadem precatio invenitur in codice quodam Harleiano 1752, cf. Anthol. Palat. X 108 et Ausfeld p. 545. Hieronymus ipse quoque saepe nos contra nos petere in oratione dicit (Patrol. Migne t. XXVI p. 492). Cf. supra p. 10, p. 14.

² Cf. supra p. 6. Eandem precationem Plutarchus Lacedaemoniis attribuit Mor. p. 239 A: Εὐχὴ δ' αὐτῶν διδόναι τὰ καλὰ τ' ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς, καὶ πλεον οὐδέν. Cf. Mor. p. 232, 238. Addunt optationem ut iniuriam ferre possint: ταῖς εὐχαῖς προστιθέασι τὸ ἀδικεῖσθαι δύνασθαι.

³ Cf. Plat. legg. 909 E: Ἰερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥάδιον ἰδρύνεσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας τινὸς ὁρῶν δρᾶν τὸ τοιοῦτον. Cf. 688 B.

⁴ Cf. supra p. 11.

⁵ Cf. Xen. Mem. I 3, 3; Boissonnade *Anecdota Graeca* I p. 122.

Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten IV.

mero Aristotelis librorum loco quarto decimo citat *περὶ εὐχῆς* α', Hesychius nono loco *περὶ εὐχῆς*¹. Liber *περὶ εὐχῆς* qui dialogorum in numero est, non exstat. In operibus autem, quibus scientiam angebat (*πραγματεῖαις*), vix de precibus loquitur Aristoteles. Contra quot locis Plato agit de precationibus, cuius philosophiam religione quasi imbutam esse vidimus! Sed Aristoteles, empiricus ille doctus homo, semper nexum causarum investigabat. Quod cum respicimus, non miramur Aristotelem de precibus, quippe quae sint piaie mentis, non rationis², perpaucis locis egisse, quibus ne certum quidem omnibus est eum re vera precationes spectare³. Fieri enim potest, ut *εὔχεσθαι* non *precari* significet, sed *optare*⁴. P. 1405^a 18 *πιτωχεύειν* et *εὔχεσθαι* nominantur *αἰτήσεις*, p. 1129^b legimus homines multos perverse a dis petere, deinde ipse Aristoteles dicit, quid petendum sit: *Ἐπεὶ δὲ καὶ πλεονέκτης ὁ ἄδικος, περὶ τὰ ἀγαθὰ ἔσται, οὐ πάντα, ἀλλὰ περὶ ὅσα εὐτυχία καὶ ἀντυχία, ἃ ἐστὶ μὲν ἀπλῶς ἀεὶ ἀγαθὰ, τινὲς δὲ οὐκ ἀεὶ* (eae res, quae universe quidem usui sunt, sed plerisque singulis nocent vertit Ramsauer Eth. N.). *Οἱ δ' ἀνθρώποι ταῦτα εὔχονται καὶ διώκουσιν· δεῖ δ' οὐ, ἀλλ' εὔχεσθαι μὲν τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ⁴ καὶ αὐτοῖς ἀγαθὰ εἶναι, αἰρεῖσθαι δὲ τὰ αὐτοῖς ἀγαθὰ⁵.*

Iacobus Bernays ex libro Porphyrii, qui inscribitur *περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων*, magnas Theophrasti operis partes, cui nomen erat *περὶ εὐσεβείας* mirabili quadam sagacitate restituit⁶. Ostendit Porphyrium secundo suo libro, quo demonstrare vult piū hominem carne vesci dedecere⁷, quinque inseruisse ex-

¹ Locos scriptorum qui hunc Aristotelis librum respiciunt, invenies in vol. quinto Aristotelis operum ed. Acad. Reg. Boruss. p. 1483. Imprimis valet Simplicius in Ar. II de caelo p. 218, 20 Karsten: *Ὅτι γὰρ ἐννοεῖ τι καὶ ὑπὲρ τὴν τοῦν καὶ τὴν οὐσίαν ὁ Ἄρ. δῆλός ἐστι πρὸς τοῖς πέρασι τοῦ περὶ εὐχῆς βιβλίου σαφῶς εἰπών.* ² Cf. Ed. Zeller II 2 p. 788.

³ Quam paucos locos, quibus voce *εὔχεσθαι* utitur, indicat index verborum Aristotelis! ⁴ Cf. supra p. 6.

⁵ Qui vero id optat. ut τὰ ἀπλῶς illa sibi sint bona, nil aliud cupiat, quam ut ipse sit bonus (Ramsauer).

⁶ Theophrastos' *Schrift über Frömmigkeit* 1866.

⁷ Cf. Porph. ep. ad Anebonem in Iamblichi editione Oxoniensi (ed. Th. Gale 1678) fol. c 2 v. in.; et Plut. Mor. p. 83 C.

cerpta e Theophrasti opere electa¹. Imprimis tertium excerptum magni momenti est (c. 11, 21—15; 19, 6—20, 3 ed. Nauck), quia ad ea pertinet, quae sentiebat Theophrastus de cultu et veneratione deorum. Solis frugibus deum coli vult, animalia vetat sacrificari: πῶς γὰρ δσιον ἀδικουμένων τῶν ἀφαιρεθέντων; Magnitudinem et pretium sacri deus negligit: ἐπεὶ καὶ τὸ εὐδάπανον καὶ εὐπόριστον τοῦ δυσπορίστου δσιώτερον καὶ θεοῖς κεχαρισμένον² καὶ — accedit causa in communi vitae usu posita — κατὰ τὸ ῥᾶστον τοῖς θύουσιν πρὸς συνεχῆ εὐσέβειαν ἔτοιμον³. Pia mente gaudere deos ut demonstratur, Pythiae oraculum refertur c. 15: Οὐ γὰρ ἂν ποτε τοῦ θεπιταλοῦ ἐκείνου τοῦ τοὺς χρυσοκέρως βοῦς καὶ τὰς ἐκατόμβας τῇ Πυθίᾳ προσάγοντος μᾶλλον ἔφησεν ἢ Πυθία τὸν Ἑρμιονέα κεχαρισθαι θύσαντα τῶν ψαισιτῶν ἐκ τοῦ πηριδίου τρισὶ δακτύλοις. Hic minimi igitur pretii sacra fecit⁴. Thessalus autem verbis Pythiae non recte intellectis totum saccum super aram effudit. Quo facto respondit Pythia: Ὅτι δις τόσον ἀπέχθοιτο τοῦτο δράσας ἢ πρότερον ἦν κεχαρισμένος⁵. Atque denuo Theophrastus affirmat non

¹ Porphyrius ipse omnia inter c. 5, in quo Theophrasti primum mentio fit, et c. 30 plus minus Theophrasti esse declarat. Alia Porphyrius apposit (c. 9—11, 21; 16—19, 6), alia contraxit.

² Cf. cap. 20 init.

³ Pauperes quoque aut non divites deos colere vult posse, cf. Bernays l. c. p. 74: *Der Philosoph will durch Vereinfachung der Kultushandlungen sie aus Staats- und Priesterbanden befreien und als eine Angelegenheit jedes Einzelnen zugleich verallgemeinern und verinnerlichen*. Cf. Stob. flor. III 50, quae verba fragmentum eius partis Theophrasti libri esse B. demonstravit, quam Porphyrius, cum proposito non necessaria esset, omisit: Χρὴ τοίνυν τὸν μέλλοντα θαναοδῆσεσθαι περὶ τὸ θεῖον φιλοθύτην εἶναι, μὴ τῷ πολλὰ θύειν, ἀλλὰ τῷ πικρὰ τιμᾶν τὸ θεῖον. τὸ μὲν γὰρ εὐπορίας, τὸ δ' ὀσιότητος σημεῖον. Cultum igitur publice receptum non solum non aspernatur Theophrastus, sed etiam optat, ut saepe homines colant deos; cf. de abst. II 43 Porphyrii verba: ὥστε κατὰ τὰ εἰρημένα Θεοφράστῳ θύσομεν καὶ ἡμεῖς.

⁴ Cf. Hor. c. III 23, 17 sqq.

⁵ Cf. ineptam Hieroclis imitationem, Pythagorei quinti p. Chr. n. saeculi (Mullach Fr. philos. gr. I p. 121) et Bernaysii annotationes p. 75. Cf. Porph. de abst. II 17 oraculum Tyrrhenis datum et Antiphanis comici fragmentum.

Simplicia sacrificia Phintys quoque postulabat Pythagorica, Stob. 74, 61 Mein., quae quid sapientem deceat feminam, ostendit: ἐν τῇ θύσῃ τῇ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβέα ἡμεν καὶ μετρίαν. — Unus e paucis locis, quibus narratur,

interesse quanti sint sacra, sed qua mente qui sacrificet: *Ὅττω τὸ εὐδάπανον φίλον θεοῖς καὶ μᾶλλον τὸ δαιμόνιον πρὸς τὸ τῶν θυνόντων ἡθὺς ἢ πρὸς τὸ τῶν θυομένων πλῆθος βλέπει*¹. Post ea, quae Porphyrius interposuit contextum libri *περὶ εὐσεβείας* plane perrumpens, Theophrastus pergit: *Δεῖ τοίνυν καθαρὰ μένους τὸ ἡθὺς ἵναί τι θύσσοντας, τοῖς θεοῖς θεοφιλεῖς τὰς θυσίας προσάγοντας ἀλλὰ μὴ πολυτελεῖς*. Non satis esse corpus lautum vestemque, mentem puram sanctamque esse oportere, id quod praeclaro quoque illo titulo in aedibus Epidauri inscripto in memoriam adorantium reducitur: *Ἄγνὸν χρὴ ναοῦ θυνάδεος ἐντὸς ἰόντα | ἔμμεναι· ἀγνείη δ' ἔστι φρονεῖν δαία*².

De ceteris Peripateticis pauca dici possunt. Preces improbabant et sacrificia repudiabant, cum inutilia essent, Origenes c. Cels. II 13: *Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, μηδὲν φάσκοντας ἀνύειν εὐχὰς καὶ τὰς ὡς πρὸς τὸ θεῖον θυσίας*. Tamen timore vulgi adductos precatos esse Peripateticos idem refert Origenes³ c. Cels. VII 66: *Καὶ οὐ μόνον τὸ εὐχεσθαι τοῖς ἀγάλμασιν ἡλείδιόν ἐστιν (de hoc Heracliti dicto cf. supra p. 3), ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸ συμπεριφερόμενον τοῖς πολλοῖς προσποιεῖσθαι τοῖς ἀγάλμασιν εὐχεσθαι, ὅποιον ποιοῦσιν οἱ τὰ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου φιλοσοφοῦντες καὶ οἱ τὰ Ἐπικουρίου ἢ Δημοκρίτου ἀσπαζόμενοι· οὐδὲν γὰρ νόθον χρὴ ἐνυπάρχειν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀληθῶς εἰς τὸ θεῖον εὐσεβοῦς*. Eandem fictam et simulatam erga deum pietatem Plutarchus quoque Epicuro crimini dat, c. Epic. beatit. 21 p. 1152 B (Epic. fr. 30 Us.). Obiurgat enim Epicurum de specie venerationis, quam prae se ferebat, causam timorem vulgi afferens: *Ὑποκρίνεται γὰρ εὐχὰς καὶ προσκυνήσεις οὐδὲν δεόμενος διὰ φόβον τῶν πολλῶν καὶ*

quomodo feminae se gesserint precantes apud Xenoph. Oecon. VII 7 invenitur. Coniunctim maritus Ischomachus et uxor deos implorant.

¹ Cf. Isocrates *πρὸς Νικοκλέα* (ed. Benseler-Blass) I § 20: *Ἐγὼ δὲ θῦμα τοῦτο κάλλιστον εἶναι καὶ θεραπεῖαν μεγίστην, ἃν ὡς βέλτιστον καὶ δικαιότατον σαντὸν παρέχη*. Plin. Paneg. c. 3: *Animadverto etiam Deos ipsos non tam accuratis (hoc ipso verbo anxietas ista religionis Romanorum apparet) adorantium precibus, quam innocentia et sanctitate lactari, gratioremque existimari qui delubris eorum puram castamque mentem, quam qui meditatam carmen intulerit*.

² Cf. Bernays l. c. p. 76—77; 176—177.

³ H. Usener, Epicurea p. 259, 14.

φθέγγεται φωνὰς ἐναντίας οἷς φιλοσοφεῖ¹. Καὶ θύων μὲν ὡς μαγεῖρῳ παρέσθηκε τῷ ἱερεῖ σφάττοντι, θύσας δὲ ἅπεισι λέγων τὸ Μενάνδρειον „ἔθνον οὐ προσέχουσιν οὐδέν μοι θεοῖς“. οὕτω γὰρ Ἐπίκουρος οἶεται δεῖν σχηματίζεσθαι καὶ μὴ φθονεῖν μηδ' ἀπεχθάνεσθαι τοῖς πολλοῖς. Denique Senecae idem crimini dat Augustinus, de civ. Dei VI c. 10. Vir enim callidus ad omnia versatilis, ne ullius hominis animum a se abalienet, operam dat (fr. 38 Haase): *In his sacris civilis theologiae has partes potius elegit Seneca sapienti, ut eas in animi religione non habeat, sed in actibus fingat. ait enim: 'Quae omnia sapiens servabit tamquam legibus iussa, non tamquam diis grata.'* Verum est, quod dixit A. Bonhoeffer *Die Ethik des Stoikers Epictet* p. 84: *Er spricht dem Kultus alle innere Wahrheit ab.* Tamen se cultui adhaerere simulat, fragm. 39 H.: *Omnem istam ignobilem deorum turbam quam longo aevo longa superstitione congegessit, sic, inquit, adorabimus, ut meminerimus cultum eius magis ad morem quam ad rem pertinere*². Mirum igitur non est pium Augustinum idem vitio dedisse Senecae atque Plutarchum et Origenem Epicuro, quod speciem pietatis prae se ferret et deos venerari sese simularet. Quam ob rem vehementissime in eum invehitur Augustinus (fr. 40 H.): *Tamen quia illustris populi Romani senator erat, colebat, quod reprehendebat, agebat, quod arguebat, quod culpabat, adorabat: quia videlicet magnum eum aliquid philosophia docuerat, ne superstitiosus esset in mundo, sed propter leges civium moresque hominum non quidem ageret fingentem scenicum in theatro, sed imitaretur in templo, eo damnabilius, quod illa, quae mendaciter agebat, sic ageret ut eum populus veraciter agere existimaret; scenicus autem ludendo potius delectaret quam fallendo deciperet.*

Senecam nescio an suo iure vituperaverit Augustinus; contra quod ad Epicurum pertinet, fieri potest, ut dubitemus an non sint iusta opprobria; cf. Zeller III 1 p. 430: *Nichtsdestoweniger wollte auch Epikur den Glauben an Götter nicht auf-*

¹ Eadem opprobria apud Ciceronem inveniuntur, de nat. d. I 30, 85; III 1, 3; I 44, 123; de divin. II 17, 40. Euseb. pr. ev. XV 5, 12; XIV 27, 11: cf. Usener, Epicurea p. 103.

² Eadem sententia nobis occurrit Sen. ep. 5, 2: *Intus omnia dissimilia sint, frons populo nostra conveniat.*

geben. Daß dies nur eine unwahre Anbequemung an die allgemeine Meinung gewesen sei . . ., ist gewiß ein ungerechter Vorwurf. Tamen certe nonnullas in hanc sententiam rationes afferri posse iam videbimus.

Epikur leugnete wie die Götter des Volksglaubens¹, so auch die Dämonen, mit der Vorsehung² auch die Notwendigkeit des Gebets (Zeller III 1 p. 429). Homines et mundum a deis neglegi Epicurus docet, nihil eis curae esse, nulla re eos obtundi³. Sin autem re vera deis cum hominibus nulla intercedit ratio, si dei hominibus non prospiciunt, efficitur, ut homines rursus deis non sacrificent, non supplicent, cum omnis cultus inutilis sit et supervacaneus⁴. Itaque recte apud Cice-

¹ Vulgi opiniones deorum secundum Epicurum falsae sunt (ὁπολήψεις ψευδεῖς), v. Diog. L. X 123 sqq.; Cic. de n. d. I 18.

² Providentiam divinam esse denegabant Epicurei, v. Usener, Epic. p. 245 sqq. Apud Ciceronem de n. d. I 8 Velleius Epicureus πρόνοιαν Stoicorum cavillatur, quam *anum fatidicam* nominat. Cf. Plutarchum (Epic. fr. 394 Us.), secundum quem providentia ab Epicureis per ludibrium μῦθος vocabatur; cf. Us. fr. 369, Orig. c. Cels. I 13 p. 12 Hoesch., Us. fr. 364. Divinationem quoque omnino improbat Epicurus, Diog. L. X 125 (Us. fr. 369): *μαντικὴν δ' ἄπασαν . . . ἀναιρεῖ*.

³ Cf. Cic. de n. d. I 16 sqq.; ibid. Vellei Epicurei verba c. 19 (Us. fr. 352); Lactant. de ira dei 17, 1; quae Seneca Epicuro adscribit de ben. IV 4, 1; IV 19.

⁴ Cf. supra p. 9, ann. 4.

Vide et Cottae Academici verba, Cic. de n. d. I 41, 116: *Quae porro pietas videbitur, a quo nihil acceperis? . . . Est . . . pietas iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui quam ob rem colendi sint, non intellego, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono. Quam sententiam et Cicero ipse suis affert verbis, de n. d. I 2: Sin autem di neque possunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec quid agamus animadvertunt nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare possit, quid est quod ullos di immortalibus cultus honores preces adhibeamus? Cf. Max. Tyr. diss. XI; Cic. de n. d. I 42, 123: Quae enim esse potest sanctitas, si di humana non curant? — Quo in loco tota parte, §§ 115—124, quibus demonstratur Epicurum religionem funditus sustulisse, Posidonium Stoicum repeti ostendit Schmekel *Die Philosophie der mittleren Stoa* p. 98—104.*

Fortasse Hieronymi quoque locus Epicureos spectat preces impugnantes (comment. in ev. Matth. I. I cap. 6, Patrol. lat. t. XXVI, ed. Migne). Dicit enim Hieronymus: *Consurgit in hoc loco quaedam haeresis philosophorum quoque* (annotat Migne: *Epicureorum haec fuit argutatio aut potius ve-*

ronem de n. d. I 41, 115 (Epic. Us. fr. 27) Cotta Academicus Epicuri de opinionibus quaerit, cum dicit: *Quid est . . . cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colunt, sed omnino nihil carent, nihil agunt?*

Epicurus ab omni cultu deorum abhorrens, qui sacrificiis continetur¹ et votis, postulat ut deos homines venerentur pia sanctaque mente. Non timore² deorum sed admiratione praestantiae adductus vir sapiens deos colit³. Velleius Epicureus (Cic. de n. d. I 20, 56) dicit: *His terroribus ab Epicuro soluti . . . nec metuimus eos (deos) . . . et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem*. Stultum esse indicat Epicurus homines deum colere sacrificiis similibusque rebus (fr. 371 Us.): *quid ergo, inquit (Epicurus) deo cultus hominis confert beato et nulla re indigenti?* Eadem causa afferitur fragmento libri de musica Philodemi Epicurei et optime deorum veneratio significatur (fr. 386 Us.): *Τὰ δὲ τοσαῦτα λεγέσθω καὶ νῦν ὅτι τὸ δαιμόνιον μὲν οὐ προσδεῖ[τ]αί τινος τιμῆς, ἡμῖν δὲ φυσικόν ἐστιν αὐτὸ τιμᾶν μάλιστα μὲ[ν] ὁσίοις [ὑ]πολή[ψ]ειν, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς κατὰ τὸ πάτριον παραδεδομένοις [ἐ]καστῶ τῶν κατὰ μέρος.*

Tamen rursus secundum Philodemum π. εὐσεβ. col. 110, 12sq. (ed. Gomperz) Epicurus preces fieri non vetuisse vide-

saniam) perversum dogma dicentium: Si novit deus quid oremus et antequam petamus, scit, quibus indigeamus, frustra scienti loquimur. In eandem opinionem invehitur Orig. π. εὐχῆς V 2; Hieronymus ipse defendit precantes, cum dicit: *Quibus breviter respondendum est nos non narratores esse sed rogatores. Aliud est enim narrare ignoranti, aliud scientem petere.*

¹ Secundum Athen. V 179 D Epicurei offendebant multos, quod cenant non sacrificabant.

² Homines omni deorum timore liberare volebat Epicurus, v. Us. fr. 384 et imprimis Lucretium I 62sq., 101sq.; Diog. L. X 81; Zeller III 1 p. 427.

³ Cf. Seneca de ben. IV 19, qui Epicurum, cum ipse quaerit *cur colis?* respondentem facit: *Propter maiestatem eius eximiam singularemque naturam*. Cf. Cic. de n. d. I 17, 45; 41, 115 sq.; Philodem. π. εὐσεβείας col. 110, 12sq. Gomp.: *Προσεύχεσθαι . . . ἐν τῷ περὶ (θεῶν?) οἰκεῖον εἶναι . . . φησὶν, οὐχ ὡς λυπομένων (?) τῶν θεῶν εἰ μὴ ποιήσομεν ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπίνοιαν τῶν ὑπερβαλλουσῶν δυνάμει καὶ σπουδαιότητι γένεων*. Cf. Philodem. de mus. 4 col. 4 Kemke.

tur, quod quidem ceteris eius sententiis repugnat, non aliter atque id quod apud eundem Philodemum π. εὑσεβ. 108, 9sq. reperimus, quo loco plane affirmatur Epicurum publicis deorum sacris adfuisse¹. Neque vero necessarium est nos putare simulasse Epicurum se cultorem esse deorum², cui opinioni certe multa non conveniunt³.

Facile intellegimus Epicurum stultas hominum preces vituperasse, quae si exaudiuntur, precantibus ipsis sunt exitio⁴ (fr. 388): *Εἰ ταῖς τῶν ἀνθρώπων εὐχαῖς ὁ θεὸς καθηκολούθει, θάπτον ἂν ἀπώλλυντο πάντες ἄνθρωποι, συνεχῶς πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατ' ἀλλήλων ἐχόμενοι*. At non solum pravas sed omnino omnes preces improbabat Epicurus⁵. Apud Senecam enim, de ben. IV 19, 2 Epicuri deus nominatur: *non audiens vota nec nostri curiosus*. Preces eum vetuisse e loco valde corrupto fortasse colligi potest⁶. Metrodorus quoque omnium discipulorum Epicuro carissimus secundum Lucianum Iupp. trag. c. 22 preces et sacrificia repudiasse videtur. Atque Hermarchus qui post Epicuri mortem scholae praeerat, secundum Proclum⁷ contra Platonis verba Tim. 27 C hanc conclusiunculam fallacem protulit, qua eum preces repudiasse apparet: *ἀλλὰ πῶς, φησὶν ὁ Ἐπικούρειος Ἐρμαρχος⁸ οὐκ εἰς ἄπειρον πρόδμεν, εἰ ἐπὶ παντὸς ὁρμῇ καὶ σμικροῦ πράγματος εὐχῆς δεόμεθα; καὶ γὰρ ἵνα εὐξώμεθα πάλιν ἄλλης εὐχῆς δεήσει, καὶ οὐδαμοῦ στησόμεθα⁹*.

¹ Cf. π. εὑσεβ. 109, 8; de mus. 4, col. 4.

Zeller III 1 p. 437, 2: *Philodem. π. εὑσεβ. S. 108 ff. Gomp. gibt sich viele Mühe, die Frömmigkeit Epikur's nicht bloß aus seinen Ansichten über die Götter, sondern auch aus seinem persönlichen Verhalten zu beweisen, und er macht in der letzteren Beziehung . . . geltend (S. 118, 126 ff., 146), daß der Philosoph sich an den Festen, Opfern und Mysterien seiner Vaterstadt beteiligt und seine Freunde gleichfalls dazu aufgefordert habe.*

² Cf. supra p. 20; 21—22.

³ E. g. dictum eius Diog. L. X 123: *Ἀσεβῆς δ' οὐχ ὁ τοῖς τῶν πολλῶν θεοῦς ἀναγῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων*. Cf. Porphy. ad Marc. 17.

⁴ Cf. supra p. 10, 14, 16.

⁵ v. Cic. orat. in L. Pisonem 25, 59.

⁶ Philodem. π. εὑσεβ. c. 11; Diels, Doxogr. graeci p. 544^b—545^b 7.

⁷ Comment. in Plat. Tim. 66 E ed. Diehl.

⁸ v. vit. Epic. 25 in Us. Epicureis p. 369.

⁹ Quomodo Porphyrius hanc ineptam Hermarchi cavillationem reiecerit, invenies sub finem huiusce libelli.

Veteres Stoici ut Zeno et Chrysippus de precibus scripsisse vix videntur¹. Cleanthes, qui Zenonem secutus est, Stoicam philosophiam docens hymnum composuit εἰς Δία, quod monumentum theologiae Stoicae maximi est momenti². Exemplar enim et specimen Stoicarum precationum est³. Apud Ciceronem, de n. d. I 115—124, quas paragraphos e quinto Posidonii Rhodii libro π. Θεῶν fluxisse iam supra p. 22, ann. 4 commemoravimus, Epicurus vehementissime impugnatur, qui omnem deorum colendorum causam demere voluerit. Contra apud Ciceronem precationes defenduntur § 122: *Hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et homines consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? ... quid optamus a dis immortalibus, quid vocamus?*⁴ Secundum Diog. L. VII 124 Posidonius et Hecato dicebant, quod iam Socrates voluerat, deos unum nos decere precari, ut omnino bonum darent: *Ἐϋξεταιί τε, φασίν, ὁ σοφὸς αὐτὰ ἀγαθὰ παρὰ τῶν Θεῶν, καθά φησιν Ποσειδώνιος ἐν τῇ πρώτῃ περὶ καθ' ἑκάστην καὶ ἑκάτων ἐν τρίτῃ περὶ παραδόξων.*

Stoici verum cultum deorum in recta intelligentia numinum et scientia ponebant et pia sanctaque vita, quae apud Cic. de n. d. II 28, 81 Stoicus his exprimit verbis: *Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et*

¹ Deos et esse et colendos Zeno dixit (Sext. adv. Math. IX 133, v. Arnim Stoicor. vet. fr. vol. I n. 152): *Ζήνων δὲ καὶ τοιοῦτον ἡρώτα λόγον* „τοὺς θεοὺς εὐλόγως ἂν τις τιμῇ. τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἂν τις εὐλόγως τιμῇ· εἰοῖν ἄρα θεοί.“ Tamen templa aedificari vetuit, cf. Zeller III 1 p. 312 et ibid. ann. 3.

² Apud Stob. Ecl. I p. 30 servatus.

³ Cf. preces Cleanthis apud Epictet. man. 52 traditas: *Ἄγον δέ μ' ὦ Ζεῦ καὶ σύ γ' ἡ Παρρωμένη, | Ὅποι ποθ' ἔμην εἰμι διατεταγμένος, | Ὡς ἔφομαι γ' ἄσκνος· ἦν δὲ μὴ θέλω, | Κακὸς γεγόμενος, οὐδὲν ἤττον ἔφομαι.* Vide v. Arnim vol. I p. 118 n. 327, qui aliis quoque locis hos versus afferri ostendit, quos et Seneca ep. 107, 10 in suum sermonem mutavit.

⁴ Ceterum Carneades Stoicos vituperabat, quod sibi non constarent, quia a singulis flagitarent, ut a dis precibus auxilium consiliumque peterent, quamquam affirmarent deos singula non curare, cf. Cic. de n. d. III 32, 79 — 39, 93. Cf. A. Goedeckemeyer *Die Gesch. des gr. Skepticismus* p. 77.

mente et voce veneremur, et paullo post — quo loco unam e magno numero magnificarum veterum etymologiarum invenimus: Qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati.

Posterioris aetatis Stoici copiose et diserte de precibus egerunt et primus quidem A. Persius Flaccus¹ secunda satira, qua ut Alcibiade II. preces tractantur eaeque non solum stultae et periculosae sed etiam nefariae, quae Persii temporibus non rarae fuisse videntur². Satira dividitur in partes duas; priore legimus, quae optent homines, altera, quomodo deos corrumpere conentur. Atque primum agit de scelestis precibus atque tacitis³, avari votis⁴ et detestandos dissimulatores irridet, qui, ut *sancte* turpissima poscant, caput purgant (15—16). Non pudere eos Iovem precibus impellere⁵, quas iudex

¹ Quae apud Horatium valent preces, plerumque in annotationibus exposui.

Persius per Annaeum Cornutum Stoicum in philosophiam inductus est, Senecam quoque sero quidem cognovit, quae narrantur in vita ed. Jahn-Bücheler p. 58. Stoicum fuisse Persium cum in vita apparet, tum ipse dicit sat. V 64 se Cleanthem esse secutum, cf. Fr. Knickenberg *De ratione Stoica in Persii satiris apparente*, Diss. Monast. 1867.

² Persium secundo Alcibiade usum esse ego quidem mihi persuadere non possum. Similitudines enim minimae sunt et in rebus tam divulgatis facile aliter explicantur. Contra Stoicos suo more imitatus est Persius, qui de argumento precationum saepe disputavisse videntur.

³ De tacitis precibus velim conferas S. Sudhaus *Arch. f. Religionsw.* IX (1906) p. 185 sqq. et ea, quae ipse in pleniore huius opusculi editione in fine addidi.

⁴ Persius sat. II 9sq. et Petronius 88, 7sq. conferendi sunt:

Petronius.

Persius.

Statim antequam limen Capitoli tangunt, aliud donum promittit, si propinquum divitem extulerit,

O si ebulliat patruus, praeclarum funus. 12sq. pupillumve utinam quem proximus heres impello, expungam... Nerio iam tertia conditur uxor. Cf. Mart. I 10.

alius, si thesaurum effoderit.

o si sub rostro crepet argenti mihi seria dextro Hercule.

⁵ J. Döllinger *Heidenth. und Judenth.* S. 635: *Man würde erwarten, daß bei großem sittlichen Verderben die entarteten Massen überhaupt zu beten*

omni religione atque fide carens exhorrescat (17—30). Deinde stultas ridiculasque preces perstringit aviae aut materterae; erroribus imbutae mulieres caerimoniis superstitiosis operantur, ut infantes expient (cf. R. Wuensch *Arch. f. Rel. Wissensch.* IX 1906 p. 145). Persius autem dicit: *Ast ego nutrici¹ non mando vota. negato, | Iuppiter, haec illi, quamvis te albata rogarit* (31 sqq.). Homines ipsos suis precibus repugnare² ostendit (41—43). Inepta esse magnifica et sumptuosa dona affirmare non desinit: *In sancto quid facit aurum? quaerit³ v. 69 et respondet: Nempe hoc quod Veneri donatae a virgine pupae⁴. In fine denique satirae (71—75) rectam deorum cultus rationem hoc modo significat: Quin damus id superis, de magna quod dare lance⁵ | non possit magni Messalae lippa propago? | Compositum ius fasque animo sanctoque recessus | mentes et incoctum generoso pectus honesto: | haec cedo ut admoveam templis, et farre litabo⁶.*

aufgehört hätten. Diese Wirkung trat . . nicht ein. Nicht über Abnahme der Gebete und Opfer klagen die den ethischen Zustand . . . schildernden Zeitgenossen. Aber sie entwerfen eine furchtbare Beschreibung von dem Inhalte dieser Gebete. Inhonestae preces et apud Lucianum Icaromenipp. c. 25 inveniuntur. Quae nefaria petiverint homines oraculis, nos docet Plutarchus, de def. orac. c. 7, quo loco Didymus Cynicus dicit: *Τούναντιον δ' ἑμὶν ἐγὼ προβάλλω διαπορῆσαι, πῶς οὐκ καὶ τότε ἀπέειπεν (ὁ Ἀπόλλων), οὐδὲ Ἑρακλῆς αὐθις ἢ τις ἄλλος θεῶν ὑπέστανε τὸν τρίποδα, καταπιμπλάμενον αἰοχρῶν καὶ ἀθέων ἐρωτημάτων, ἀ τῷ θεῷ προβάλλουσιν, οἱ μὲν ὡς σοφιστοῦ διάπειραν λαμβάνοντες, οἱ δὲ περὶ θησανρῶν ἢ κληρονομίων, ἢ γάμων παρανόμων διερωτῶντες ὥστε κατὰ κράτος ἐξελέγχεσθαι τὸν Πυθαγόραν εἰπόντα, βελτιστοὺς ἑαυτῶν γίνεσθαι τοὺς ἀνθρώπους ὅταν πρὸς τοὺς θεοὺς βαδίζουσιν· οὕτως ἂ καλῶς εἶχεν, ἀνθρώπου πρὸς βυτέρου παρόντος, ἄρνειοθαὶ καὶ ἀποκρύπτειν νοσήματα τῆς ψυχῆς καὶ πάθη, ταῦτα γυνὰ καὶ περιφανῇ κομίζουσιν ἐπὶ τὸν θεόν.* Quae dira cognatis et vicinis imprecati sint, apparet e tabellis defixionum, ed. R. Wuensch IG III 3.

¹ Cf. Horat. ep. I 4, 6—8; Sen. ep. 60, 1; 94, 54; Prudentius c. Symmach. I 208 sqq.: *Mox humeris positus nutricis, trivitt et ipse | Impressis silicem labris, puerilia vota | fudit opesque sibi caeca de rupe poposcit.*

² Cf. supra p. 3—4.

³ Cf. Platon. Euthyphr. 14 E: *Φράσον δέ μοι τίς ἡ ὠφέλεια τοῖς θεοῖς τυγχάνει οὐσα ἀπὸ τῶν δώρων ὧν παρ' ἡμῶν λαμβάνουσιν;*

⁴ Schol.: *Diis tam sunt opes supervacuae quam Veneri pupae, quas virgines nubentes donant.*

⁵ Cf. Ovid. ep. ex P. IV 8, 39: *Nec quae de parva diis pauper litat acerra, | turba minus grandi quam data lance valent.*

⁶ Cf. Horat. c. III 23, 17 sqq.: *Immunis aram si tetigit manus, | Non*

Persio quamquam vidimus esse quasdam cum aliis scriptoribus similitudines, ut cum Horatio, auctore Alcibiadis dialogi aliis, tamen vix fieri potest, ut quis certe fontem aut fontes significet, e quibus hauserit. Quod apud Iuvenalem fieri posse sunt quibus videatur. Iuvenalis quoque, ut Persius, satiram de precibus condidit, aut, ut in codice P praescriptum legimus *de votis contrariis*¹. Argumentum autem saepe decantatum in modum declamationis rhetoricae allatis exemplis omnibus notis satis frigide perfectum est². De fontibus sat. X. L. Friedlaender annotat p. 450: *Der Gegenstand der Satire, die Thorheit und Verderblichkeit der gewöhnlich an die Götter gerichteten Gebete und Wünsche war ein in der popularphilosophischen Litteratur offenbar viel behandelter. Iuvenalem aut Alcibiade dialogo aut Persio aut Seneca usum esse non putat. Dagegen hat Iuvenal vielleicht Valerius Maximus VII 2 Ext. benutzt.*

Secundum Mayorem *Thirteen Satires of Iuvenal* vol. II p. 65 Iuvenalis Valerium Maximum, quem quarto p. Chr. n. decennio scribere coepisse verisimile est, magnam partem imitatus est: *A passage which as also Plat. Alk. II. and Persius II., Juvenal had before him*³.

sumptuosa blandior hostia, | Mollivit aversos penates | Farre pio et saliente mica. Iuvenal. sat. X 355; Sen. de ben. I 6, 3: *Itaque boni etiam farre ac fitilla religiosi sunt.*

¹ Iam in satira prima inter stulta hominum facta, quae irridere vult, votum quoque enumerat, v. 85—86: *Quidquid agunt homines, votum, timor, ira, voluptas, | gaudia, discursus, nostri farrago libelli est.*

² Videas Lehrsii iudicium in editione Friedlaenderi p. 450, qui ipse quoque dicit: *Mit Ausnahme dieses Schlusses bewegt sich Iuvenal hier in den ausgefahrensten Geleisen der Rhetorenschulen.*

³ De Alcibiadis II. et Persii imitatione cum Mayore consentire nequeo; mihi placent Friedlaender et Fritzsche. Contra Valerii Maximi ut imitator fuerit Iuvenalis fieri posse mihi videtur. Nihilominus de ratione, quae secundum Mayorem intercedit inter Iuvenalem et Valerium Maximum nonnulla mihi sunt addenda.

Valerius Maximus VII 2 ext. 1.
*Et enim densissimis tenebris involuta
est mortalium mens, in quam late
patentem errorem caecas precationes
tuas spargis!*

Iuvenalis X 3—4.
*Fauci dinoscere possunt | vera bona
atque illis multum diversa, remota |
erroris nebula.*

Quo loco concedendum quidem est non esse necesse Iuvenalem secutum esse Valerium Maximum. Nam verba *remota erroris nebula* versui Ili-

Quid Iuvenalis de precationibus sentit? Plerasque stultas esse docet (1—55), hominibus damno exitioque¹. Tum quae affirmat, exemplis demonstrare conatur (56—345) et in exitu satirae homines adhortatur, ne deis praescribant, quae dent, sed se committant auxilio deorum (346—48):

adis V 127 (cf. XVII 643sq.) respondent, quem etiam Alcibiades II. p. 150 DE respicit. Auctore quoque Alcibiadis II. Iuvenalis non videtur usus esse, cf. Friedlaender: *Eine direkte Benutzung dieser Stelle ist bei Iuvenal nicht anzunehmen, da er sich sonst nirgends von dem platonischen Dialog abhängig zeigt, und die Anwendung der Metapher von der Entfernung des den Geist umhüllenden Nebels schon auf Grund der Homerstelle häufig gewesen sein muß*. Mihi praeter hos solus unus occurrit locus Homericus; Simplicius enim in Epicteti enchiridio extremo hac utitur translatione Homeri versibus laudatis. — Maioris esse momenti haec videtur similitudo:

Valerius Maximus.

At haec (coniugia) ut aliquando illustrent, ita nonnumquam funditus domos evertunt.

Iuvenalis 7—8.

Evertere domos totas optantibus ipsis | di faciles

Similia Pythagorae verba sunt Diod. Sic. X 9, 8 de rebus quas optant: *Τούτων ἕκαστον τοὺς . . . τυχόντας τοῖς ὅλοις ἀνατρέπειν*. His locis non solum sententiae, sed etiam verba ac litterae ex parte congruunt. Tamen fieri potuit, ut Iuvenalis Valerium Maximum non imitatus sit, quod eis quoque quae sequuntur valet.

Valerius Maximus.

Divitias adpetis, quae multis exitio fuerunt, honores concupiscis, qui complures pessum dederunt, regna tecum ipsa volvis, quorum exitus saepe numero miserales cernuntur.

splendidis coniugiis incis manus

Iuvenalis.

12—17	divitiarum	} pericula enumerantur.
133—187	honorum	
56—113	regnorum	

350—53 *Nos animorum | impulsu et caeca magnaue cupidine ducti | coniugium petimus partumque uoris...*

Quae congruentia et similitudo mea quidem sententia ex eo facile explicari potest, quod precationes sunt cotidianae et usu tritae.

Secundum autem Fritschium ad Luciani Navig. Iuvenalis eundem philosophum ducem habuit quem Maximus Tyrius diss. XI.: *Nam et Iuvenalis et Maximus primum quibus precibus abstinendum sit verbis docent plurimis, tum autem brevi oratione sed magna cum vi addunt, qua alia ratione precandum orandumque sit et in hanc ipsam doctrinam ambo desinunt.*

¹ Cf. vv. 7—8; 54sq.: *Supervacua aut perniciose petuntur*; Sen. de ben. VI 27, 7: *Votum tuum aut supervacuum est aut iniuriosum.*

Nil ergo optabunt homines? si consilium vis
 Permittes ipsis expendere numinibus quid
 Conveniat nobis rebusque sit utile nostris¹.

Preces fieri non vetat (354):

Ut tamen et poscas aliquid voveasque sacellis . . .

At alias quidem preces commendat atque vulgares; non solum bona corporis, sed etiam animi expetenda esse (356 sqq.):

Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano².

Fortem posce animum mortisque terrore carentem,

Qui nesciat irasci³.

Tota Stoicorum disciplina non solum ad philosophiam sed etiam ad religionem pertinet⁴. Quam ob rem Seneca quoque et cogitare et loqui de precibus cogebatur; definire quidem, quae de precibus senserit, difficile est, cum homines precari et vetet et sinat. Atque primum quidem in univ-
 ersum de cultu deorum, quem amplectebatur Seneca, breviter agendum est. Veram erga deos pietatem omnes Stoicos in rectis opinionibus deorum et pura mente posuisse vidimus, non in sumptuosis sacrificiis et sollemnibus caerimoniis. Seneca quoque deum non templis sed conscientia rectae voluntatis coli vult, fr. 123 Haase⁵: *Quanto melius Seneca et verius!:* „*Vultisne vos deum cogitare magnum et placidum et maiestate leni verendum, amicum et semper in proximo, non immolationibus et sanguine multo colendum — quae enim ex trucidatione immerentium voluptas est? — sed mente pura, bono honestoque proposito, non templa illi congestis in altitudinem saxi extruenda sunt: in suo cuique consecrandus est pectore.*“ Bonam

¹ Cf. Horat. c. I 9, 9: *Permitte divis cetera*; Valer. Max. VII 2 Ext. 1: *Teque totum caelestium arbitrio permitte, quia qui tribuere bona ex facili solent, etiam eligere aptissime possunt.*

² Cf. Horat. c. I 31, 17—19: *Frui paratis et valido mihi | Latæ donec ac precor integra | Cum mente*; cf. Pers. II 8; Sen. ep. 41, 1; 10, 4; Petron. 88, 7.

³ Hoc loco et sequentibus verbis Stoicorum sententias laudat; cf. e. g. Senecae libellum, qui est de ira, et innumerabiles locos, quibus Seneca aliique Stoici de terrore mortis loquuntur. De Iuvenale imprimis conferendus est R. Schuetze *Iuvenalis ethicus*, diss. Gryph. 1906.

⁴ Cf. Zeller III 1 p. 309 sqq.

⁵ Ap. Lactant. institt. lib. VI c. 25, 3.

mentem plurimi aestimat Seneca¹, de ben. I 6, 1, 2—3: *Non est beneficium ipsum, quod numeratur aut traditur: sicut ne in victimis quidem, licet opimae sint auroque praefulgeant, deorum est honor, sed pia ac recta voluntate venerantium. Itaque boni etiam farre ac fitilla² religiosi sunt³, mali rursus non effugiunt impietatem, quamvis aras sanguine multo cruentaverint.*

Quae optemus, quae precemur? Non bona corporis, secundum omnium philosophorum sententiam, nat. quaest. III praef. § 14: *Quid est praecipuum? non admittere in animo mala consilia, puras ad caelum manus extollere, nullum bonum petere, quod, ut ad te transeat, aliquis dare debet, aliquis amittere, optare, quod sine adversario optatur, bonam mentem. Ut bona mente veneremur deum, semper admonet, virtus est optimus deorum cultus, ep. 95, 47—50: Quo modo sint di colendi, solet praecipi: accendere aliquem lucernas sublatis prohibeamus, quoniam nec lumine di egent et ne homines quidem delectantur fuligine⁴ . . . deum colit qui novit Primus est deorum cultus deos credere; deinde reddere illis maiestatem suam, reddere bonitatem . . . Vis deos propitiare? bonus esto. satis illos coluit, quisquis imitatus est. Hoc igitur loco, ut fr. 123 H., aliter atque de ben. I 6, 3 omnem cultum deorum reicere videtur. Qua cum sententia congruit contemptio despicientiaque, qua apud Lactantium de simulacris et adoratione loquitur (inst. II c. 2, 14; fr. 120 Haase): Recte igitur Seneca in libris moralibus: „Simulacra“, inquit, „deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totam adsident diem aut adstant, illis stipem iaciunt, victimas caedunt: et cum haec tantopere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt.“ Acerbissimis facetiis in dialogo,*

¹ Cf. de ben. I 5, 2; II 31, 1: *Nam cum omnia ad animum referamus* (scil. nos Stoici) . . .; ep. 44, 5.

² Cf. supra p. 27, ann. 6.

³ Hoc loco sacrificia admittit, quasi signa pietatis. A. Bonhöffer *Die Ethik des Stoikers Epiktet* p. 84: *Es ist dies genau der Standpunkt der alttestamentlichen Propheten, die den Opferdienst auch nicht verwerfen.*

⁴ Cf. Arnob. VII 16: *Ergone ille putor qui ex coriis tollitur atque expirat ardentibus, qui ex ossibus, qui ex saetis, ex agnorum lanitiis gallinarumque de plumis, Dei munus et honor est?* Cf. Sen. de ben. IV 25, 1; 3, 2; II 30, 2.

quem scripsit de superstitione¹, stultorum hominum cultum irridet².

Preces vulgi Seneca vituperat simulque meliorem precandi modum significat, ep. 10, 4: *Votorum tuorum veterum licet deis gratiam facias, alia de integro suscipe*³: *roga bonam mentem*⁴, *bonam valetudinem animi, deinde tunc corporis. Quidni tu ista vota saepe facias? Audacter deum roga: nihil illum de alieno rogaturus es. Hoc igitur loco Seneca preces non omnino improbat, at solum pravas, bonis autem ut utantur precationibus homines adhortatur § 5: Sic vive cum hominibus, tamquam deus videat, sic loquere cum deo, tamquam homines audiant.*

Etiam de precibus exitiosis bene nobis notis Seneca saepe loquitur, ep. 22, 12: *Emerge ad meliorem vitam propitiis dis, sed non sic, quomodo istis propitii sunt, quibus bono ac benigno voltu mala magnifica tribuerunt, ad hoc unum excusati, quod ista quae urunt, quae excruciant, optantibus data sunt. Acerrime stultas optationes his condemnat verbis (de tranqu. an. 23): Quicquid optavi inimicorum execrationem puto. Et de precibus eorum, quibus nos carissimi sumus, idem sentit atque Persius II 31 sqq. Dicit enim Seneca ep. 31, 2—3: Surdum te amantissimis tuis praesta, bono animo mala precantur. et si esse vis felix, deos ora ne quid tibi ex his quae optantur, eveniat. Non sunt ista bona*⁵ (sunt enim bona corporis), *quae in te isti*

¹ Huius dialogi Augustinus, de civ. Dei VI c. 10 (fr. 31 sqq. Haase) summarium nobis tradidit.

² Cf. nat. quaest. IV 6, quo loco stultitiam iocose in ludibrium vertit.

³ Cf. ep. 20, 8: *Huc ergo cogitationes tuae tendant, hoc cura, hoc opta, omnia alia vota deo remissurus, ut contentus sis temet ipse et ex te crescentibus bonis.*

⁴ Bona mens quid sit dicit ep. 16: *Perseverandum est et assiduo studio robor addendum, donec bona mens sit, quod bona voluntas est.*

⁵ Quae de bonis senserit Seneca, ex his locis cognoscas: ep. 66, 5 tria varia bona distinguuntur, corporis bonis non nominatis; ep. 71, 4: *Summum bonum est, quod honestum est. et quod magis admireris: unum bonum est, quod honestum est: cetera falsa et adulterina bona sunt*; ep. 71, 32—33: *Cito hoc potest tradi et paucissimis verbis: unum bonum esse virtutem, nullum certe sine virtute . . ., corporum autem bona corporibus quidem bona sunt, sed in totum non sunt bona.* Cf. ep. 72, 7; 74, 1, 10—11, 16—17; 76, 7; 87, 21; de vita beata 4, 2; ad Helv. matr. de cons. 5, 6; de prov. 3, 1; 6, 1, 3—5; nat. quaest. praef. 13—18.

volunt congeri: unum bonum est, quod beatae vitae causa et firmamentum est, sibi fidere. Ep. 60, 1: Queror, litigo, irascor; etiam nunc optas, quod tibi optavit nutrix tua aut paedagogus aut mater? nondum intellegis, quantum mali optaverint? o quam inimica nobis sunt vota nostrorum! Eo quidem inimiciora, quo cessare felicius. Iam non admiror, si omnia nos a prima pueritia mala sequuntur: inter execrationes¹ parentum crevimus. Ep. 94, 53—54: Nocent qui optant, nocent qui execrantur: nam et horum imprecatio falsos nobis metus inserit et illorum amor male docet bene optando. Mittit enim nos ad longinqua bona et incerta et errantia, cum possimus felicitatem domo promere. Non licet, inquam, ire recta via, trahunt in pravam parentes, trahunt servi. Quae prorsus parentum precibus repugnant, ipse optat Lucilio amico ep. 96, 4—5 (cf. ep. 32, 4).

Facile intellegitur, quomodo fieri potuerit, ut Seneca, qui pravas preces tam dure et acerbe condemnabat, omnino omnes improbaret preces. Sapienti enim votis non opus est, quippe cui potestas sit feliciter vitam agendi; quin turpe est sapienti precari, ep. 31, 5: *Non est ergo quod ex illo vetere (voto) parentum tuorum eligas, quid contingere tibi velis, quid optes: et in totum iam per maxima acto viro turpe est etiam nunc deos fatigare². Quid votis opus est? Fac te ipsum felicem³. Facies autem si intellexeris bona esse, quibus admixta est virtus, turpia, quibus malitia coniuncta est. Similem sententiam aperit ep. 41, 1: Non sunt ad caelum elevandae manus nec exorandus aedituus,*

¹ Cf. Sen. de tranqu. an. 23.

² Cf. Brouerius, de veter. ac recent. adorationibus, in Polen. suppl. Thes. antiqu. T. II p. 927, 957; Arnob. adv. nat. I 49 (Hildebrand): *Cum Aesculapium ipsum datorem ut praedicant sanitatis, quoad illis superfuit vita, et precibus fatigarent et invitarent miserrimis votis.*

³ Nimia aestimatio sui fiduciaque in tota Stoicorum secta nobis occurrit; cf. Sen. ep. 31, 8: *Summum bonum . . . quodsi occupas, incipis deorum socius esse, non supplex.* Ep. 94, 53: *Cum possimus felicitatem depromere.* Ep. 41, 1: *Bonam mentem quam stultum est optare, cum possis a te impetrare.* Quamquam paullo post ep. 41, 2 sequitur: *Bonus vero vir sine deo nemo est.* Cf. ep. 73, 13—16 (etsi legimus: *Nulla sine deo mens bona est*); de prov. 6, 6; ep. 95, 36; 31, 3; 72, 7; 28, 10; cf. Iuven. X 36 sq.; Horat. ep. I 18, 111 sq.; Ps. Isocrat. ad Demonicum § 34; Cotta Stoicus apud Cic. de n. d. III 16: *Iudicium hoc omnium mortalium est fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam.* Cf. ibid. 87.

ut nos ad aurem simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat: prope est a te deus, tecum est, intus est.

Alia causa, qua commotus optat, ut precari omittant homines, haec est, quod fatum, quo omnia reguntur, immutabile est et aeternum et inexorabile. Quam ob rem preces inutiles et supervacaneas esse affirmat¹, ep. 77, 12: *Quid fles? quid optas? perdis operam: Desine fata deum flecti sperare precando*². Nat. quaest. II 35, 1—2: *Quid ergo? expiationes procurationesque quo pertinent, si immutabilia sunt fata? Permite mihi illam rigidam sectam tueri eorum, qui excipiunt ista et nihil esse aliud quam aegrae mentis solatia existimant*³. *Fata inrevocabiliter ius suum peragunt nec ulla commoventur prece. Non misericordia flecti, non gratia sciunt. Cursum inrevocabilem ingressa ex destinato fluunt*⁴. Cf. ibidem c. 36: *Quid enim intellegis fatum? existimo necessitatem rerum omnium actionumque, quam nulla vis rumpat; hanc si sacrificiis aut capite niveae agnae exorari iudicas, divina non nosti. Sapientis quoque viri sententiam negatis posse mutari: quanto magis dei?*⁵

Vidimus Senecam omnes preces et omnia sacra repudiasse, quin etiam aspernatum esse, cum et indignae essent sapienti viro et inutiles. Tamen ipse precatus est hominesque sacrificare et precari sinit, de benef. VII 4, 6: *Omnia patris sunt, quae in liberorum manu sunt: quis tamen nescit donare aliquid et filium patri? Omnia deorum sunt: tamen et dis donum poscimus et stipem iecimus. Quomodo fieri potuit, ut Seneca, cui fato inflexibili omnia regi persuasum erat, preces admitteret, quamquam aliis locis reiciebat? Quam ad quaestionem Bonhoefferus *Die Ethik des Stoikers Epiktet* p. 84 brevissime et optime respondisse mihi videtur: *Er läßt nicht nur den Seher als Diener des Schicksals gelten, sondern rechtfertigt die Sühnungen und Bittgänge, deren Wirksamkeit durch**

¹ Cf. Maximus Tyrius, diss. XI 5.

² Verg. Aen. VI 376; Sen. de benef. VI 23.

³ Id est, ut aliis dicam verbis: Precari solum invalidos et infirmos decet, contra sapientes et fortes dedecet.

⁴ Aliae fati inflexibilis descriptiones exstant ep. 77, 12; ad Marciam de cons. 10, 16. Cf. Stob. eclog. I 4: *Μοῖρ' ὃ λήταῖς ἀτρωτὲς δυστήνων βροτῶν*. Vergil. Georg. II 491: *Inexorabile fatum*.

⁵ Cf. Platon. Legg. p. 716.

die Lehre vom unabänderlichen Fatum oder ewig feststehenden Gotteswillen nicht aufgehoben werde, da dieselben vom Fatum als Bedingungen der göttlichen Hilfe von Ewigkeit her vorgesehen seien. Die Götter haben etliches in suspenso gelassen, sodaß es nur auf die Gebete der Menschen hin eintritt. Quod rectum esse ut demonstrem, hos affero locos. Seneca postquam nat. quaest. II 35—36 preces et sacra inutilia esse ostendit, pergit c. 37: *Agere nunc causam eorum volo, qui procuranda existimant fulmina et expiationes non dubitant prodesse aliquando ad submovenda pericula, aliquando ad levanda, aliquando ad differenda . . . interim hoc habent commune nobiscum, quod nos quoque existimamus vota proficere salva via ac potestate fatorum.* Quae ibid. § 3 afferuntur a ficto adversario, sententiae sunt, quas Seneca aliis locis defendit, hoc autem loco impugnatur, dum dicit: *Aut futurum est aut non: si futurum est, fiet etiamsi vota non suscipis. Si non est futurum, etiamsi non susceperis vota, non fiet.* Contra Seneca respondet: *Falsa est ista interrogatio, quia illam mediam inter ista exceptionem praeteris: futurum hoc est, sed si vota suscepta fuerint.* Novis atque miris argumentis confirmat sententiam suam c. 38 init.: *Putam me . . . fateri hoc quoque fato esse comprehensum, ut utique fiant vota: ideo fient.* Et similiter § 2: *Effugiet pericula, si expiaverit praedictas divinitus minas; at hoc quoque in fato est, ut expiet: ideo expiabit*¹.

Quid re vera spectare preces putet Seneca, his dicit verbis de benef. V 25, 4: *Vota illos (deos) non exorant, sed admonent*². Quod homines etiam atque etiam precantur, Senecae documento est preces esse efficaces³. Epicurum enim cum aggreditur, qui opinatur deum securum et negligentem nostri beneficia non

¹ Cf. nat. quaest. II 38, 3.

² Cf. Bonhöffer *Die Ethik des Stoikers Epiktet* p. 84: *Das Gebet hat nicht den Zweck, die Hilfe der Götter zu erzwingen, sondern nur sie an die menschlichen Anliegen zu erinnern. Dieser Satz kann nur den Sinn haben, daß das Gebet ein Akt der Unterwerfung unter Gott sein soll.*

³ Cf. quomodo Timocles Stoicus apud Lucianum Iupp. trag. c. 51 deos esse colligat: *Εἰ γὰρ εἰσὶ βῆμοι, εἰσὶ καὶ θεοί· ἀλλὰ μὴν εἰσὶ βῆμοι, εἰσὶν ἄρα καὶ θεοί.* Balbus Stoicus apud Cic. de nat. d. II 4, 12: *Quorum interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est. Deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur.* Cf. Zeller III 1 p. 134; vide Zenonis argumentum, quod supra commemoravimus p. 25, 1.

dare, Seneca de benef. IV 4, 2 censet: *Hoc qui dicit, non exaudiri precantium voces et undique sublatis in caelum manibus vota facientium privata ac publica, quod profecto non fieret nec in hunc furorem omnes mortales consensissent adloquendi surda numina et inefficaces deos, nisi nossemus illorum beneficia nunc oblata ultro, nunc orantibus data, magna, tempestiva, ingentes minas interventu suo solventia*¹.

Similem Senecae rationem in philosophia secutus est C. Musonius Rufus Stoicus, quem anno p. Chr. n. sexagesimo quinto Roma expulit Nero (Tac. annal. XV 71). Publicum deorum cultum, qui sacrificiis aliisque caerimoniis continetur, non esse neglegendum docuit². De precibus hic locus apud Musonium exstat³: *Θεοὶ γὰρ ἐπιτροπεύουσιν αὐτὸν (τὸν γάμον), καθὼ νομίζονται παρ' ἀνθρώποις μεγάλοι. . . . πότε δ' ἂν εὐκαιρότερον εὔξαιτό τις τοῖς θεοῖς τούτοις ἢ πρὸς γάμον ἰών;*

Epictetus Phrygius Musonii Rufi sententias sequebatur. Is in Man. 31 praecepta, quae ad deorum cultum pertinent, breviter complexus est. Summi momenti est nos recte de deis sentire et voluntati divinae hilare laeteque parere⁴, quod unius philosophi est. Non τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν (bona corporis) bona sunt aut mala, contra ἐν τοῖς ἐφ' ἡμῖν bonum ponendum est. Tertia cultus deorum pars sacrificiis precibusque continetur⁵, quae non valent, nisi pia in homine mens est⁶. Ritus more ma-

¹ Cf. Platon. legg. p. 887 sub finem. Seneca quoque deos hominibus prospicere et consulere dicit, qua conditione sublata preces inutiles essent: cf. de ben. IV 4, 3; c. 5—8; VII 31, 4.

² Ed. Peerkamp p. 205 et p. 221; Bonhöffer l. c. p. 85: *Durchaus positiv hat sich Musonius zur Volksreligion gestellt. Er rechnet die Darbringung von Opfern und Gaben an die Götter zu den selbstverständlichen Pflichten.* ³ p. 221.

⁴ Cf. man. 15, 17, 52; diss. 4, 1, 13; 2, 16, 42; preces in conspectu mortis fundendae commemorantur diss. 4, 10, 14sq.; 3, 24, 96—102.

⁵ Cf. diss. 3, 21, 12sq.: *Ἀλλ' ἀπὸ λιμένος μὲν οὐδεὶς ἀνάγεται μὴ θύσας τοῖς θεοῖς καὶ παρακαλέσας αὐτοὺς βοηθοὺς οὐδὲ σπειροῦσιν ἄλλως οἱ ἀνθρώποι, εἰ μὴ τὴν Δίμητραν ἐπικαλεσάμενοι, τηλικούτου δ' ἔργου ἀγάμενός τις ἂνεν θεῶν ἀσφαλῶς ἄφεται καὶ οἱ τούτῳ προσειδότες εὐτυχῶς προσελεύσονται.* Cf. Antonin. comm. VI 23 Plat. Tim. p. 27 C. Xenophon Oecon. VI 1.

⁶ Cf. man. 31, 1; diss. 18, 19; Cic. pro Cluentio 68 de scelestis muliere: *Quin etiam nocturna sacrificia, quae putet occultiora esse, scelestasque eius preces et nefaria vota cognovimus: quibus illa etiam deos*

iorum observari iussit, man. 31, 5: *Σπένδειν δὲ καὶ θύειν, καὶ ἀπάρχεσθαι κατὰ τὰ πάτρια, ἐκάστοτε προσήκει καθαρῶς καὶ μὴ ἐπισεσυρμένως μηδὲ ἀμελῶς μηδὲ γε γλίσχρως μηδὲ ὑπερδύναμιν.*

Bonhoefferus vero *Die Ethik des Stoikers Epiktet* p. 76 Zelleri¹ impugnat sententiam, qui, cum innititur Epicteti dicto (diss. II 20, 32) affirmat Epictetum cultum observasse argumento ab utili adductum. Contra Bonhoefferus dicit: *Er muß sich selbst auf dem Boden derselben (der Volksreligion) stehend gefühlt haben*².

Sequuntur nonnulla de precibus dicta, reverentia deorum et pietate et religione quasi imbuta, quae dubitandum quidem est, num suo iure Epicteti nomen prae se ferant³. Sed aut Epictetus auctor est aut Stoicus eiusdem aetatis ea composuit, qui a mente et voluntate Epicteti non abhorrebat. Mente enim ut di colantur postulat, aequae atque Epictetus, non bona corporis sed animi petenda esse dicit, p. 479 (ed. Schenkl): 1. *Θεοὺς δικαίᾳ καὶ μεμετρημένῃ διαθέσει τίμα, ἀλλὰ μὴ ἀμέτροις δωρεαῖς κολάκευε Θεοῖς θῦε, μὴ, ἥνίκα ἂν πλουτήσης, ἀλλ' ἥνίκα ἂν φρονήσης. 2. Παρὰ Θεῶν μὴ συνεχῇ αἰτεῖ ὑγίειαν σώματος, ἀλλὰ διηρηκῶς λάμβανε σωφροσύνην ψυχῆς . . . 3. . . τότε σοι εἰσακούσουσιν οἱ Θεοὶ, ἥνίκα ἂν μὴ περὶ τῶν ἡδέων, ἀλλὰ περὶ τῶν καλῶν εὖχη. 4. . . εὐχόμενος τοιγαροῦν Θεοῖς αἰτεῖ τὰ θεῖα*⁴.

immortales de suo scelere testatur neque intellegit, pietate et religione et iustis precibus deorum mentes, non contaminata superstitione neque ad scelus perficiendum caesis hostiis posse placari. Cuius ego furorem atque crudelitatem deos immortales a suis aris atque templis aspernatos esse confido. Similia leguntur in Persii sat. II.

¹ III 1 p. 312.

² Bonhoefferus p. 83 a se ipso dissidere Epictetum ostendit, cum alia tum haec annotans: *So wenig wir daran zweifeln dürfen, daß es dem Epiktet mit seiner Schätzung des bestehenden Kultus subjektiv ernst war, so müssen wir doch zugeben, daß die Konsequenz seiner hohen Moral eigentlich zur Verwerfung alles äußeren Götterkultus, zu einer bloßen Anbetung Gottes im Geist und in der Wahrheit führen mußte. Quae quidem in omnibus fere philosophis valere dicendum est.*

³ Hac de quaestione H. Schenkl indicat p. 479: *Etsi cum gnomologii Stobaeani indole egregie concinunt, nescio an hic illicve grassata sit imitatorum licentia.*

⁴ Hierocles quoque Stoicus Musonio et Epicteto propinquus est. Cui

dare, Seneca de benef. IV 4, 2 censet: *Hoc qui dicit, non exaudit precantium voces et undique sublatis in caelum manibus vota facientium privata ac publica, quod profecto non fieret nec in hunc furorem omnes mortales consensissent adloquendi surda numina et inefficaces deos, nisi nossemus illorum beneficia nunc oblata ultro, nunc orantibus data, magna, tempestiva, ingentes minas interventu suo solventia*¹.

Similem Senecae rationem in philosophia secutus est C. Musonius Rufus Stoicus, quem anno p. Chr. n. sexagesimo quinto Roma expulit Nero (Tac. annal. XV 71). Publicum deorum cultum, qui sacrificiis aliisque caerimoniis continetur, non esse neglegendum docuit². De precibus hic locus apud Musonium exstat³: *Θεοὶ γὰρ ἐπιτροπεύουσιν αὐτὸν (τὸν γάμον), καθὼ νομιζονται παρ' ἀνθρώποις μεγάλοι. . . . πότε δ' ἂν εὐκαιρότερον εἰξαίτῳ τις τοῖς θεοῖς τούτοις ἢ πρὸς γάμον ἰών;*

Epictetus Phrygius Musonii Rufi sententias sequebatur. Is in Man. 31 praecepta, quae ad deorum cultum pertinent, breviter complexus est. Summi momenti est nos recte de deis sentire et voluntati divinae hilare laeteque parere⁴, quod unius philosophi est. Non τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν (bona corporis) bona sunt aut mala, contra ἐν τοῖς ἐφ' ἡμῖν bonum ponendum est. Tertia cultus deorum pars sacrificiis precibusque continetur⁵, quae non valent, nisi pia in homine mens est⁶. Ritum more ma-

¹ Cf. Platon. legg. p. 887 sub finem. Seneca quoque deos hominibus prospicere et consulere dicit, qua conditione sublata preces inutiles essent: cf. de ben. IV 4, 3; c. 5—8; VII 31, 4.

² Ed. Peerlkamp p. 205 et p. 221; Bonhöffer l. c. p. 85: *Durchaus positiv hat sich Musonius zur Volksreligion gestellt. Er rechnet die Darbringung von Opfern und Gaben an die Götter zu den selbstverständlichen Pflichten.* ³ p. 221.

⁴ Cf. man. 15, 17, 52; diss. 4, 1, 13; 2, 16, 42; preces in conspectu mortis fundendae commemorantur diss. 4, 10, 14 sqq.; 3, 24, 96—102.

⁵ Cf. diss. 3, 21, 12 sqq.: *Ἀλλ' ἀπὸ λιμένος μὲν οὐδεὶς ἀνάγεται μὴ θύσας τοῖς θεοῖς καὶ παρακαλέσας αὐτοὺς βοηθοὺς οὐδὲ σπείρουσιν ἄλλως οἱ ἄνθρωποι, εἰ μὴ τὴν Δίμητραν ἐπικαλεσάμενοι, τηλικούτου δ' ἔργου ἀπάμενός τις ἄνευ θεῶν ἀσφαλῶς ἄσπεται καὶ οἱ τοῦτω προσιόντες εὐτυχῶς προσελύσονται.* Cf. Antonin. comm. VI 23 Plat. Tim. p. 27 C. Xenophon Oecon. VI 1.

⁶ Cf. man. 31, 1; diss. 18, 19; Cic. pro Cluentio 68 de scelestis muliere: *Quin etiam nocturna sacrificia, quae putet occultiora esse, scelestasque eius preces et nefaria vota cognovimus: quibus illa etiam deos*

iorum observari iussit, man. 31, 5: *Σπένδειν δὲ καὶ θύειν, καὶ ἀπάρχεσθαι κατὰ τὰ πάτρια, ἐκάστοτε προσήκει καθαρώς καὶ μὴ ἐπισεσυρμένως μηδὲ ἀμελῶς μηδὲ γε γλίσχρως μηδὲ ὑπὲρ δύναμιν.*

Bonhoefferus vero *Die Ethik des Stoikers Epiktet* p. 76 Zelleri¹ impugnat sententiam, qui, cum innititur Epicteti dicto (diss. II 20, 32) affirmat Epictetum cultum observasse argumento ab utili adductum. Contra Bonhoefferus dicit: *Er muß sich selbst auf dem Boden derselben (der Volksreligion) stehend gefühlt haben*².

Sequuntur nonnulla de precibus dicta, reverentia deorum et pietate et religione quasi imbuta, quae dubitandum quidem est, num suo iure Epicteti nomen prae se ferant³. Sed aut Epictetus auctor est aut Stoicus eiusdem aetatis ea composuit, qui a mente et voluntate Epicteti non abhorrebat. Mente enim ut di colantur postulat, aequae atque Epictetus, non bona corporis sed animi petenda esse dicit, p. 479 (ed. Schenkl): 1. *Θεοὺς δικαίᾳ καὶ μεμετρημένῃ διαθέσει τιμα, ἀλλὰ μὴ ἀμέτροις δωρεαῖς κολάκευε . . . Θεοῖς θῦε, μὴ, ἥνίκα ἂν πλουτήσης, ἀλλ' ἥνίκα ἂν φρονήσης. 2. Παρὰ Θεῶν μὴ συνεχῇ αἰτεῖ ὑγίειαν σώματος, ἀλλὰ διηνεκῶς λάμβανε σωφροσύνην ψυχῆς . . . 3. . . τότε σοι εἰσακούσουσιν οἱ Θεοὶ, ἥνίκα ἂν μὴ περὶ τῶν ἡδέων, ἀλλὰ περὶ τῶν καλῶν εὖχῃ. 4. . . εὐχόμενος τοιγαροῦν Θεοῖς αἰτεῖ τὰ θεῖα*⁴.

immortales de suo scelere testatur neque intellegit, pietate et religione et iustis precibus deorum mentes, non contaminata superstitione neque ad scelus perficiendum caesis hostiis posse placari. Cuius ego furorem atque crudelitatem deos immortales a suis aris atque templis aspernatos esse confido. Similia leguntur in Persii sat. II.

¹ III 1 p. 312.

² Bonhoefferus p. 83 a se ipso dissidere Epictetum ostendit, cum alia tum haec annotans: *So wenig wir daran zweifeln dürfen, daß es dem Epiktet mit seiner Schätzung des bestehenden Kultus subjektiv ernst war, so müssen wir doch zugeben, daß die Konsequenz seiner hohen Moral eigentlich zur Verwerfung alles äußeren Götterkultus, zu einer bloßen Anbetung Gottes im Geist und in der Wahrheit führen mußte. Quae quidem in omnibus fere philosophis valere dicendum est.*

³ Hac de quaestione H. Schenkl iudicat p. 479: *Etsi cum gnomologii Stobaeani indole egregie concinunt, nescio an hic illicve grassata sit imitatorum licentia.*

⁴ Hierocles quoque Stoicus Musonio et Epicteto propinquus est. Cui

Epictetum servum maxime admirabatur Marcus Aurelius Antoninus, et imperator et philosophus ille. Ut ab aliis huiusce aetatis Stoicis, ab Antonino quoque non est exulta philosophia, contra scientiae doctrinam in usum vitae conferebat. Optime homines secundum eum deos venerantur, cum imitantur: *Μεγάλως συλλήψεται σοι τὸ μνησθῆναι θεῶν καὶ στιπερ οὐ κολακεύεσθαι οὗτοι θέλουσιν, ἀλλὰ ἐξομοιοῦσθαι ἑαυτοῖς τὰ λογικὰ πάντα*¹. In omnibus rebus deorum opem invocari iussit: *ἐφ' ἅπασιν δὲ θεοῦς ἐπικαλοῦ* (VI 23). Cum dei nobis provideant, sacrificant, iurant, precantur homines (VI 44)². Laudat Atheniensium simplices rectasque preces, quippe quae non sint mea, tua, sua causa dictae, sed omnibus conducant: *Εὐχὴ Ἀθηναίων. Ὕσον, ὕσον, ὦ φίλε Ζεῦ, κατὰ τῆς ἀρούρας τῆς Ἀθηναίων καὶ τῶν πεδίων*³. *Ἦτοι οὐ δεῖ εὔχεσθαι, ἢ οὕτως, ἀπλῶς καὶ ἑλευθερίως* (V 7)⁴. Homines a dis petere non oportet, ut avertant illa, haec dent, sed ut dei homines liberent timore, cupidine, maerore. Deinde exempla affert pravaram precationum, quas repudiat, et rectarum, quas non frustra fieri affirmat: *Οὗτος εὔχεται· Πῶς κοιμηθῶ μετ' ἐκείνης; σύ· Πῶς μὴ ἐπιθυμήσω τοῦ κοιμηθῆναι μετ' ἐκείνης* (IX 40). Ingenuum imperatorem ipsum quoque saepe esse precatum, praeclara eius professione elucet X 36: *Τοῦτο οὖν ἐννοήσεις ἀποθνήσκων καὶ ἐνκολώτερον ἐξελεύσῃ λογιζόμενος· ἐκ τοιούτου βίου ἀπέρχομαι, ἐν ᾧ αὐτοὶ οἱ κοινωνοί, ὑπὲρ ὧν τὰ τοσαῦτα ἡγωνισάμην, ἡὺξάμην, ἐφρόντισα, αὐτοὶ ἐκεῖνοι ἐθέλουσι με ὑπάγειν*.

Pythagoram postulasse, ut sacrificantes non solum puro corpore sed etiam mente pura deum adirent, refert Diodorus Siculus X 9, 6—8. Si non Pythagorae ipsius, quod verisimile

Carolus Praechter *Hierokles der Stoiker*, 1901, fragmenta moralia adscribit apud Stobaeum tradita (anthol. I 53), quae inscribuntur *τίνα τρόπον θεοῖς χρηστέον*. Stoicus ille in Homericam sententiam A 497 *στρεπτοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοὶ vehementer invehitur*.

¹ *Εἰς ἑαυτόν* X 8 ed. Stich.

² Cf. Seneca de benef. IV 4, 2, quem locum attuli supra p. 36.

³ Haec una est e paucis vulgi precationibus, quae nobis traditae sunt; cf. Aristides T. II p. 291 Dind. Horas precabantur Athenienses secundum Athen. XIV p. 451.

⁴ Haec precatio ob simplicitatem in memoriam nobis reducit Socratis precationem Pani oblatam, cf. Anton. Comm. VI 23.

non est, certe tamen Pythagoreorum recentiorum erat praeceptum. Deinde de precibus stultorum hominum questus esse dicitur, quod nescirent, quae re vera bona essent, Diod. l. c. § 7: *“Οτι ὁ αὐτὸς ἀπεφαινετο τοῖς θεοῖς εὐχεσθαι δεῖν τὰγαθὰ τοὺς φρονίμους ὑπὲρ τῶν ἀφρόνων. τοὺς γὰρ ἀσυνέτους ἀγνοεῖν τί ποτέ ἐστιν τῷ βίῳ κατὰ ἀλήθειαν ἀγαθόν. Simile Pythagorae dictum legimus apud Diog. Laert. VIII 9: Οὐκ ἐξ εὐχεσθαι ὑπὲρ ἐαντῶν διὰ τὸ μὴ εἰδέναι τὸ συμφέρον. Contra quod secundum Pythagoram homines precari decet, his continetur verbis Diodori l. c. 8: ‘Ο αὐτὸς ἔφασκε δεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς ἀπλῶς εὐχεσθαι τὰγαθά¹. Singula bona enumerari vetuit, cum homines exitum eventumque nescirent: Καὶ μὴ κατὰ μέρος ὀνομάζειν, οἷον ἐξουσίαν, κάλλος, πλοῦτον, τᾶλλα τὰ τούτοις ὅμοια· πολλάκις γὰρ τούτων ἕκαστον τοὺς κατ’ ἐπιθυμίαν αὐτῶν τυγχόντας τοῖς ὅλοις ἀνατρέπειν².*

Adiungo quae de precibus dicta sunt in libello a nonnullis Pythagorae adscripto, cuius versus ipsius Pythagorae non esse luce clarius est. Nam per Pythagoram iuratur v. 47 editionis Mullachii. De precibus legimus vv. 48 sq.: *Ἄλλ’ ἔρχου ἐπ’ ἔργον θεοῖσιν ἐπενεξάμενος τελέσαι. Hierocles, Platonius quinti p. Chr. n. s. philosophus hoc aureum quod vocatur carmen commentatus est, qua ex interpretatione multa accipimus, quae nos docent, quomodo Pythagorei deum optime coli putaverint³. Dona et sacrificia contempsisse videntur. Optimum sacrificium pura mens est (ad v. 1): Δῶρα γὰρ καὶ θυηπολῖαι ἀφρόνων πρὸς τροφή· καὶ ἀναθήματα ἱεροσύλοις χορηγία. Τὸ δὲ ἔνθεον φρόνημα διαρκῶς ἡδρασμένον συνάπτει θεῷ. Verba quae sequuntur: ὁθεν καὶ μόνος ἱερεὺς ὁ σοφὸς λέγεται, μόνος θεοφιλὴς, μόνος εἰδὼς εὐχασθαι solis Pythagoreis adscribi, ut vult Mullachius, falsum est, immo locus communis est⁴. Praestantissimum dei templum esse*

¹ Cf. Socratis precationem saepius laudatam.

² Cf. Maximus Tyr. diss. XI 1—2; deinde quos locos R. Schuetze affert *Iuvenalis ethicus*, Diss. Gryphiens. 1905 p. 46 sq.; tum Clem. Alexandr. Strom. VII 44, 857 Pott.: *Ἐσχάτη δὲ ἀμαθία . . . τὰ μὴ συμφέροντα αἰτεῖσθαι φαντασίᾳ ἀγαθῶν κατὰ αἰτουμένους σφίσιν.*

³ Cf. v. 1 eius carminis et Hierocles explicationem. Ceterum concedendum est fieri posse, ut commentario singula vel multa Neo-Pythagoreorum sint intermixta.

⁴ Cf. simillima verba Maxim. Tyr. diss. XI 8: *Ἄν δ’ ἐξέλῃς τοῦ βίου*

animam sanctam Pythagorei affirmabant. In libro posterioris aetatis¹, qui et ipse quoque Pythagorae suppositus est, in prooemio Zaleuci legum preces commendantur quasi remedia malorum consiliorum. Postquam de vero cultu legimus², de precibus ipsis dicitur apud Stob. 44, 21: Ἐὰν δὲ τῷ παραστῇ δαίμων κακὸς τρέπων πρὸς ἀδικίαν, διατρίβειν πρὸς νοοῖς καὶ βωμοῖς καὶ τεμένεσι, φεύγοντα τὴν ἀδικίαν, ὡς δέσποιναν ἀσεβεισάτην καὶ χαλεπωτάτην, ἱκετεύοντα τοὺς θεοὺς συναποτρέπειν αὐτήν³. Simile est Biantis dictum Stob. V 30, quo loco precantibus

φιλοσοφίαν, ἐξῆλθε αὐτοῦ τὸ ζῶπυρον . . . τὸ μόνον εὖχεσθαι ἐπιστάμενον. Porphy. ad Marcell. 16: Μόνος οὖν ἱερεὺς ὁ σοφός, μόνος θεοφιλής, μόνος εἰδὼς εὖχεσθαι. Cf. Demophili sent. Pythag. 7 (Orelli opusc. Graec. sent. I p. 36): Γλώσσαλος ἄνθρωπος καὶ ἀμαθὴς εὐχόμενος καὶ θύων τὸ θεῖον μαίνει· μόνος οὖν ἱερεὺς ὁ σοφός, μόνος θεοφιλής, μόνος εἰδὼς εὖχεσθαι. Cf. Ritter-Preller, hist. phil. gr. rom. 1898 de cultu quo venerabantur Stoici sapientem, p. 430 (Stob. Ecl. II 116): Λέγουσι δὲ καὶ ἱερεῖα μόνον εἶναι τὸν σοφόν, φαῦλον δὲ μηδένα· τὸν γὰρ ἱερεῖα εἶναι δαῖν ἔμπειρον νόμων τῶν περὶ θυσίας καὶ εὐχὰς καὶ καθαρμούς.

¹ Quo tempore ortus sit, dicit Zeller *Grundriß* 1905 p. 273sq.: *Um das Ende des 2. oder den Anfang des 1. vorchristl. Jahrh. scheint zuerst, wahrscheinlich in Alexandria, der Versuch gemacht zu sein, auch die pythagoreische Wissenschaft, durch spätere Lehren erweitert und befruchtet, neu zu beleben. Die ersten nachweisbaren Belege dieser Bestrebungen finden sich in untergeschobenen pythagoreischen Schriften . . . den von Cicero (Legg. II 6, 14) angeführten Prooemien zu den Gesetzen des Zaleukus und Charondas.*

² Deus sola virtute pioque animo colitur, contra a malo homine coli non potest, cf. Charondas apud Stob. 44, 40. Precationem quam ante cenam precari solebant, Diotogenes Pythagoreus digne dicit id spectare, ut anima pia grataque sit, Stob. 43, 130: Καλῶς δὲ καὶ τὸν θεὸν ἐν ἀρχῇ τῷ δεῖπνῳ καὶ τῷ ἀρίστῳ ἐπικαλέεσθαι, οὐχ ὡς δεόμενόν τινας τῶν τοιούτων, ἀλλ' εἰς τὸ μνασθέντας κατακοσμηθῆμεν τὰν ψυχάν. De invocatione dei, et cum ad mensam venerunt et cum finitae erant epulae, cf. v. Lasaulx *Stud. des kl. Alt.* p. 151. — Graviter et sollemniter, non obiter deum coli volebant Pythagorei, cf. Plutarch. Numa 14; Sittl *Die Gebärden der Griechen und Römer* p. 181sq.

³ Cf. Diodor. X 9, 12; 20. Boethius, philos. consol. lib. V 164sq. Peiper: *Nec frustra sunt in deo positae spes precesque: quae cum rectae sunt, inefficaces esse non possunt. Adversamini igitur vitia, colite virtutes, ad rectas spes animum sublevate, humiles preces in excelsa porrigite. Magna vobis est, si dissimulare non vultis, necessitas indicta probitatis, cum ante oculos agitis iudicis cuncta cernentis.*

suadet, ut bonis corporis contemptis¹ deorum auxilium precando implorent: Ὡν τοῦ σώματος ἀπαλλαγείς οὐ δέησῃ, ἐκείνων καταφρόνει πάντων· καὶ ὧν ἀπαλλαγείς δέησῃ, πρὸς ταῦτά σοι ἀσκουμένῳ τοὺς θεοὺς παρακάλει γίνεσθαι σοι συλλήπτορας². Ex aliis verbis, quae Biantis esse dicuntur, elucet Pythagoreos putasse improbos homines deis supplicantes non exaudiri, immo vero puniri, Florileg. Monacense 169: Ὁ αὐτὸς (Bias) ποτὲ συμπλέων ἀσεβέσι, χεῖμαζομένης τῆς νεῶς κἀκείνων τοὺς θεοὺς ἐπικαλουμένων, σιγᾷτε, ἔφη, μὴ αἰσθάνονται ὑμᾶς ἐνθάδε πλέοντας³.

Exemplar pii diisque gratissimi viri esse Apollonium Tyanaeum⁴ Neo-Pythagorei putabant, cuius vitam miraculis plenam Philostratus descripsit⁵. Persuasum habebat sacrificia non prodesse, nisi mens pia esset, pluris quam sacrificia esse precationem deo dignam⁶. Pulchrae precationes commendantur et simplices. Apollonius ipse hoc modo deos invocabat: Ὡ θεοί, δῶθέ μοι σμικρὰ ἔχειν καὶ δεῖσθαι μηδενός.⁷ Aut implorabat superos δικαιοσύνην εἶναι, νόμους μὴ καταλύεσθαι, πένεσθαι τοὺς σοφοὺς, τοὺς δ' ἄλλους πλουτεῖν μὲν, ἀδόλως δέ⁸. Quaerentibus, quae vera esset sapientia, respondit: θειασμός . . . καὶ ὥς ἂν τις θεοῖς εὐχοίτο καὶ θύοι⁹.

¹ Cf. Biantis dictum Stob. V 29: Ὡν ἡ τύχη κυρία δοῦναι καὶ ἀφελέσθαι, οὐ δέησῃ οὐδενός.

² Cf. Anton. comm. (supra p. 38). Haec Biantis verba paullulum mutavit Porphy. ad Marc. 12: Ὡν δὴ τοῦ σώματος ἀπαλλαγείσα οὐ δεηθήσῃ, ἐκείνων καταφρόνει κτλ. Etiam sequentibus verbis Porphyrius cum Biantis verbis Stob. V 29 ex parte consentit. Utrumque Meinekium Stobaei editorem effugisse videtur. Denique Biantis dictum Stob. V 28 non multum mutatum invenitur Porph. ep. ad Marc. 29, ut Porph. in sola ad Marcellam epistula ter Biante usus sit.

³ Stob. flor. ed. Mein. IV p. 280.

⁴ De Apollonio scripsit Chr. Baur *Tübinger Zeitschr. f. Theologie* 1832, Heft 4.

⁵ Cf. Zeller III 2 p. 150: *Seiner (des Apollonius) sagenhafter Gestalt bemächtigte sich (um 220 n. Chr.) Philostratus, um in der angeblichen Biographie des Tyanensers eine Apotheose des Pythagoreismus zu schreiben.* Cf. p. 158.

⁶ Vita Apoll. I 10sq. Cf. Apollonii epistulam XXVII (ed. Kayser): Dei sacrificiis non indigent. Qui sapientes sunt et quam maxime possunt beneficia conferunt in eos qui merentur, deis grati sunt, cum sacra facere etiam ei possint, qui deum esse negent. Cruenta sacrificia improbabat, cf. Zeller III 2 p. 157.

⁷ I 34, 1.

⁸ IV 40, 2.

⁹ IV 40sq.

Maximus Tyrius, philosophus vel sophista et rhetor, Platonicus *Πυθαγορίζων*¹, qui syncretismo indulgebat et sententias Platoniorum cum Stoicorum doctrina commiscebat, dissertatione undecima, quae inscribitur *εἰ δεῖ εὐχεσθαι*, stultarum precationum ab exemplis orsus, cum in Homerum pravas praebentem preces invehitur², ad rem ipsam pertractandam aggreditur. Nam sibi proponit ut demonstret melius esse omnino omittere preces. Quod ut ostendat, Platonis sententiis quibusdam utitur, e. g. cum dicit mutari aut poenitentia duci bonum virum dedecere, multo autem magis deum³. Deinde preces inutiles atque non necessarias esse affirmat, quia bonus vir, etiamsi non precetur, semper accipiat, quae optet, neque unquam malus, quamvis invocet deos, exaudiatur. Non interesse precari homines aut precationibus desistere, sed dignos esse et pios. Quin etiam qui precatur, peccare paene videtur⁴. Dux, qui aut nescire potest aut corrumpi muneribus aut decipi, de postulationibus militum decernit *κατὰ τὴν χρεῖαν τῆς τάξεως*. Item deus recte decernet: *Οὔτε οὖν εὐχομένοις δώσει παρὰ τὴν ἀξίαν, οὔτε οὐκ εὐχομένοις οὐ δώσει κατὰ τὴν ἀξίαν*⁵. Dicentem aliquem inducit qui censet, quaecunque sibi evenire precentur homines, aut regi providentia, quae dei sit, aut fato cogi, quod sit necessitatis, aut casu mutari, qui fortuitus sit, aut dependere arte, quae sit hominis. Sperare nos non posse iudicat fore ut a providentia exaudiamur, quia deus singula negligit (§ 4); deinde a fato aliquid peti ridiculum esse; sacrificia quoque precationesque esse inutilia, quia ipsi dei fato parere cogantur (§ 5), fortunae autem supplicare homines dementi et insipienti stultum esse, atque aequè ineptum esse nos precari, cum arte opus sit. Ipsi homines quae volunt, efficere possunt (§ 6).⁶ Bona

¹ Zeller III 2 p. 203—204: *Dieser Mann steht mit Plutarch auf demselben Boden des eklektischen Platonismus, der sich bereits deutlich zum Neuplatonismus hinüberneigt.*

² XI 3 imprimis Homeri versum II. IX 497 acerrime improbat.

³ § 3: *Μετατίθεσθαι γὰρ καὶ μεταγνώσκαι προσήκει μὴ ὅτι θεῶν, ἀλλ' οὐδὲ ἀνδρὶ ἀγαθῷ κτλ.* Cf. Porphy. de abst. II 60; ad Marc. ep. 19; Sen. nat. quaest. VII 1; Stob. anthol. I 53; Plato Pol. 364 Bsq.; 365 E; Legg. 905 D.

⁴ XI 3. ⁵ § 3 sub fine.

⁶ Haec Stoica opinio est, de Socrate loquitur § 8.

animi bonus vir sibi ipse comparat, preces igitur inutiles sunt; funditus autem repudiandum est homines bona corporis a dis petere, quia οὐδὲν αἰτεῖς τῶν καλῶν (§ 7 init.). Quamquam Maximus Tyrius preces omnino ita improbare videtur, tamen fine dissertationis instruimur eum aliter iudicare. Ut graviter precentur homines adhortatur, cum deus iudex severus sit, cui non lamentando aut gemendo instare possint¹. Precabantur quidem magni philosophi, e. g. Socrates et Pythagoras et Plato et quisquis diis amicus erat. Neque vero petebant a dis bona corporis. Quam vere piam philosophorum orationem, quae nominatur *ῥημῖα καὶ διάλεκτος πρὸς τοὺς θεοὺς περὶ τῶν παρόντων καὶ ἐπιδείξις τῆς ἀρετῆς*², Maximus Tyrius quoque admittit atque non modo eam tolerat, sed etiam laudat et praedicat. Qua re patet eum non in omnes preces³ in-vectum esse, sed tantum in eas quas pravas esse persuasum habebat⁴; id est, in eas, quae ad bona corporis spectabant.

Nulli philosophorum doctrinae addictus Lucianus erat. Cuius in dialogo, qui inscribitur Iuppiter confutatus, Cyniscus Cynicus Iovi demonstrat preces et sacra inutilia et super-vacanea esse, si re vera di imperio Fati subiecti et obnoxii sunt⁵. Quas impias sententias Iuppiter exsecrandis sophistis crimini dat, qui alios quoque precibus et sacrificiis prohibeant, quippe quae cassa sint et vana⁶. Nihilominus ipse concedere cogitur re vera nihil prodesse sacrificia hominibus, reverentia

¹ Similiter accusatos misericordiam iudicum omni modo captasse Aristophanes, iocose quidem, describit in Vespis v. 976sqq.

² Similiter Plutarchus quoque censet Mor. 351 C: *Πάντα μὲν δεῖ τὰ ἀγαθὰ τοὺς νοῦν ἔχοντας αἰτεῖσθαι παρὰ τῶν θεῶν* (cf. Plat. Tim. 27 C), *μάλιστα δὲ τῆς περὶ αὐτῶν ἐπιστήμης ὅσον ἐφικτόν ἐστιν ἀνθρώποις μετ-ιόντες, εὐχόμεθα τυγχάνειν παρ' αὐτῶν ἐκείνων*.

³ Hoc opinatur Ad. v. Harless *Das Buch von den ägyptischen Mysterien* Monaci 1858 p. 75. Falsum est.

⁴ Cf. R. Rohdich *De Maximo Tyrio theologo*, Diss. Vratisslav. 1879 p. 41: *Tota haec argumentatio ratio sophistica atque ita comparata est, ut, quae proferuntur, ea magis instrumenta appareant, quibus propositum confirmetur, quam e vera sententia dicta*. Cf. Damii quoque verba a Rohdichio laudata p. 41: *Maximus redet bedingungsweise: wenn es ein solches Schicksal gibt, so ist alles Beten vergeblich; denn mehrere als die oben gedachten vier Fälle (πρόνοια, εἰμαρμένη s. ἀνάγκη, τύχη, ἀνθρωπίνη τέχνη) sind nicht möglich*.

⁵ Iupp. confut. c. 5, cf. c. 11.

⁶ c. 6.

sola adduci homines ut colant superos¹. Quo facto Cyniscus Iovis verbis ἐπὶ μηδενὶ χρησίμῳ γίνεσθαι τὰς θυσίας se contentum esse confitetur. Homines igitur quasi clementia et misericordia commoti deos colunt. Alio loco Iuppiter quamquam valde perterritus timet, ne sacrificiis omnique cultu priventur dei, si Epicureorum doctrinam sequantur homines, tamen paullo post se consolatur, quod perditissima et infima Graecorum faex (ὁ σύρραξ) et omnes barbari in officio permaneant². Neque quam pia stultaque veneratione vulgus colat deos, Lucianus irridere desistit. Deos enim nihil gratuito facere omnibus persuasum esse³, turpissimas et inhonestissimas preces fundi; quas non exauditas deflat Iuppiter: Τὰς δὲ ἀνοσίους (τῶν εὐχῶν) ἀπράκτους αὖθις ἀπέπεμπεν (ὁ Ζεὺς) ἀποφρυσῶν⁴ κάτω, ἵνα μηδὲ πλεῖστον γένοιτο τοῦ οὐρανοῦ.

Gravius quam Maximus Tyrius et Lucianus⁵, quorum alter satis leviter parumque subtiliter se ad philosophiam conferebat, alter philosophos cavillabatur et philosophiam in ludibrium vertebat, Plotinus (204/5—270/71 p. Chr. n.) in una philosophia versabatur. Quid senserit de religione, Zeller dicit III 2 p. 664: *Plotin stand der positiven Religion, trotz seiner Mythendeutung und trotz seiner Ansichten über Weissagung und Magie, verhältnismäßig noch frei gegenüber; er fühlt sich auf seinem idealen Standpunkt in der Philosophie und der philosophischen Gesinnung befriedigt und kann die sinnlichen Stützen des äußeren Kultus entbehren*. Quod ut ostendat, Zeller affert, quod Plotinus Amelio ut sacrificaret optanti respondisse dicitur: Ἐκείνους (scil. τοὺς θεοὺς) δεῖ πρὸς ἐμὲ ἔρχεσθαι, οὐκ ἐμὲ πρὸς ἐκείνους⁶. Nihilominus Plotinus demonstrare studet fieri posse, ut preces magnam vim effectumque habeant, quamquam deum hominibus pro-

¹ c. 7.² Iupp. trag. c. 18sq.³ Περὶ θυσιῶν c. 2: οὕτως οὐδέν, ὥς ἔοικεν, ἀμισθὶ ποιοῦσιν ὧν ποιοῦσιν, ἀλλὰ πωλοῦσι τοῖς ἀνθρώποις τὰγαθὰ, καὶ ἔνεστι πρίασθαι παρ' αὐτῶν τὸ μὲν ὑγιαίνειν εἰ τίχοι βοῦδιον. Cf. Aristophanes, Eccles. v. 778 sqq.⁴ Cf. quae annotat Fritzsche ad hunc locum.⁵ Dio Prusensis quomodo indicaverit de simulacris deorum et preces invenies apud H. v. Arnim *Leben und Werke des Dio von Prusa* 1898 p. 478.⁶ Zeller III 2 p. 470, 1: *Hat Plotin dies wirklich gesagt, so wollte er damit ohne Zweifel ausdrücken, die Gottheit müsse im Innern des Menschen einkehren, nicht außer ihm in den Tempeln aufgesucht werden.*

spicere et curare negat¹. Si preces non exaudiuntur, preces atque cultus deorum reicienda sunt. Quam conclusionem Plotinus sibi non constans evitavit, cum cognationem esse quandam naturae atque quasi concentum et consensum omnium rerum affirmabat, quem Graeci *συμπάθειαν* appellabant. Qua arcana vi² proprie quidem preces non exaudiuntur³. Sidera neque preces exaudiunt⁴ neque alia, quae in terris fiunt, intellegunt⁵. Non reminiscuntur invocationum, ut hac ipsa de causa hominibus obtemperare non possint⁶. Acerrime invehitur in eos qui opinantur sidera non solum iusta facta sed etiam iniusta perficere. Quos refutari vult imprimis eorum causa qui graviter ferunt *Θεοὺς συνεργούς καὶ αἰτίους γίνεσθαι ἀτόπων ἔργων τῶν τε ἄλλων καὶ δὴ καὶ πρὸς ἑρωτας καὶ ἀκολάστους συλλήψεις*⁷. Miro quodam concentu et consensu rerum continetur effectus precationum⁸. Precatio igitur prorsus cum

¹ Cf. Zeller III 2 p. 626, p. 560.

² Plotini Enneades (ed. R. Volkmann Lips. 1883/84) IV 4, 41; voti potestatem in consensu quodam partium consistere putat, quemadmodum in nervo tento contingat: *Καὶ γίνεται τὸ κατὰ τὴν εὐχὴν συμπαθεῖς μέρους μέρει γενομένην, ὥσπερ ἐν μιᾷ νευρᾷ τεταμένην*.

³ IV 4, 40: *Καὶ τὰς ἄλλας δὲ εὐχὰς οὐ τῆς προαιρέσεως ἀκουούσης οἰητέον*.

⁴ L. c. 41: *Ὁ δὲ ἥλιος ἢ ἄλλον ἄστρον οὐκ ἐπαίει*.

⁵ Cf. Zeller III 2 p. 566 sq.

⁶ L. c. 42: *Ὡστε οὔτε μνήμης διὰ τοῦτο δεήσει τοῖς ἄστροις . . . οὔτε αἰσθήσεων ἀναπεμπομένων· οὐδὲ ἐπινεύσεις τοῦτον τὸν τρόπον εὐχαῖς ὡς οἴονται τινες προαιρετικὰς τινας*. Secundum Zellerum, si verba § 30 respiciuntur *δῆλον γὰρ ὅτι, εἰ εὐξαμένων ποιοῦσι καὶ οὐ παραχρῆμα δρῶσιν αὐτά, ἀλλ' εἰς ὕστερον καὶ πάνν πολλὰκις εἰς χρόνους, μνήμην ὧν εὐχονται ἄνθρωποι πρὸς αὐτοὺς ἔχουσιν* verba, quibus incipit § 30: *Nῦν δ' ἐπειδὴ μνήμας μὲν ἐν τοῖς ἄστροις περιττὰς εἶναι ἐθέμεθα, αἰσθήσεις δὲ ἔδομεν καὶ ἀκούσεις πρὸς ταῖς ὁράσεσι καὶ εὐχῶν δὴ κλύοντας ἔραμεν* significare non possunt sidera sensu proprio exaudire preces, contra *εὐχῶν κλύειν* hoc loco intellegendum est vota rata esse. Zeller l. c. 627, 1: *Daraus aber, daß die Gestirne überhaupt in gewissem Sinne sehen und hören, folgt noch nicht, daß sie auch die Gebete der Menschen hören*. — § 26 de terra *ἔσσονται αἱ αἰσθήσεις οὐ τῶν μικρῶν ἀλλὰ τῶν μεγάλων . . . καὶ ἀκούειν δὲ εὐχομένων καὶ ἐπινεύειν εὐχαῖς οὐχ ὃν ἡμεῖς τρόπον*. § 25 dicit Plotinus astra etsi sentire se nostras res fortasse non animadvertunt, tamen bene faciunt precantibus occulto quodam naturae consensu.

⁷ Cf. Porphyry. ep. ad Aneb. init. ed. Parthey (v. infra 47, 3).

⁸ IV 4, 41 sq.; § 26; § 37.

magica vi coniungitur, quin immo unum idemque est, ennead. IV 4, 38: *Εὐχαὶ ἢ ἀπλὰὶ ἢ τέχνη ῥεδόμεναι*¹. Illis preces, his cantus magici significantur.

Porphyrius horrebat cruenta sacrificia, cum victimas immolari turpe esse putaret, et carne edenda abstinebat². Cultui non magnam vim attribuebat³, non sacrificiis et precibus opus esse⁴ putabat, sed bonis factis, vita pura, pio animo⁵. Summum sacrificium est recta opinio deorum et animus deis similis. Fieri posse dicit, ut imperitus adulescens, quippe qui opinetur deos sacrificia magni aestimare, putet sibi peccare licere, cum sacrificio culpam quasi corrigere possit. Sin autem deos vere cognoverit, ut pius sit et iustus contendet⁶. Templum dei nullius rei indigentis⁷ anima sapientis est⁸. Neque tamen Porphyrius omnia omnino sacrificia improbat, immo deis ordine diversis diversa sacrificia fieri affirmat. Summo quamquam deo ne oratio quidem quae audiatur, convenit, tamen secundi ordinis deos verbis invocari non vetat⁹.

¹ IV 4, 26; cf. Zeller p. 628, 1; 629.

² Cf. eius de abstinence lib. II.

³ Ad Marcellam ep. c. 18: *Βωμοὶ δὲ Θεοῦ ἱερουργούμενοι μὲν οὐδὲν βλάπτουσιν, ἀμελούμενοι δὲ οὐδὲν ὠφελοῦσιν.*

⁴ Malis daemonibus homines impulsus sunt ut errore capti opinarentur deos non solum bonum sed malum sibi tribuere; qua re iram placandam esse caelestium sacrificiis precibusque homines existimare (De abst. II 40).

⁵ Ad Marc. c. 17. Secundum Augustinum Civ. D. X 26 Porphyrius de angelis dixerat: *Imitandos esse potius quam invocandos*, ad quem locum annotat Zeller III 2 p. 665, 8: *Was natürlich von den Göttern noch mehr gelten muß*. Cf. ad Marc. c. 19: *Καὶ οὐχ ὅτι τινὰ ποιῶντες ἢ δοξάζοντες περὶ Θεοῦ καλῶς τοῦτον σέβομεν· οὔτε δάκρυα καὶ ἱκεταῖαι Θεὸν ἐπιστρέφουσιν . . . ἀλλὰ τὸ ἐν Θεῷ φρόνημα καλῶς ἡδρασμένον συνάπτει Θεῷ.*

⁶ De abst. II 60; cf. ad Marc. 11, 16, 17.

⁷ Ad Marc. c. 18.

⁸ Ad Marc. c. 19: *Σοὶ δὲ ὥσπερ εἴρηται, νεῶς μὲν ἔστω τοῦ Θεοῦ ὁ ἐν σοὶ νοῦς.*

⁹ De abst. II 34, cf. 37: *Ὁ μὲν πρῶτος Θεὸς ἀσώματος τε ὢν καὶ ἀκίνητος καὶ ἀμέριστος καὶ οὔτε ἐν τινι ὢν οὔτ' ἐνδεδμενός εἰς ἑαυτόν, χρῆζει οὐδενός τῶν ἔξωθεν, ὥσπερ εἴρηται (c. 34) . . . τοῖς δὲ λοιποῖς Θεοῖς, τῷ τε κόσμῳ καὶ τοῖς ἀπλάνεσι καὶ πλανωμένοις, ἐκ τε ψυχῆς καὶ σώματος οὖσιν ὁρατοῖς Θεοῖς ἀντενχαριστέον τὸν εἰρημένον τρόπον διὰ τῶν θυσιῶν τῶν ἀνύχων. . . τὸ δὲ ἄλλο πλῆθος οὐτὰ μὲν κοινῶς προσαγορεύεται τῷ τῶν δαιμόνων ὀνόματι, πεπταμα δὲ περὶ πάντων τοιοῦτόν ἐστιν ὡς ἄρα καὶ βλάπτειεν <ἄν> . . . καὶ πάλιν εὐεργετοτεν ἂν τοὺς εὐχαῖς τε αὐτοῖς καὶ λιτανείαις θυσίαις τε καὶ τοῖς ἀκολουθούσις ἐξευμενιζομένους.*

Alio loco¹ similiter dei et dona singulis offerenda discernuntur. Ut Porphyrius ipse testatur, Platoniorum sententias refert (ὁ οὖν τῶν Πλατωνικῶν τινες ἐδημοσίευσαν). A deis secundi ordinis nihil nisi dignum petere debemus, id est bonum. Quod deus ipse et est et vult, orandum et cupiendum est².

Porphyrii si puram mentem et sententias Christianae religioni e parte finitimas deliberamus, non mirum esse nobis videtur, quod multae vulgaris religionis cultusque partes ei offensioni erant, molestae et odiosae. Multas eiusmodi dubitationes in epistula ad Anebonem³ scripta profitetur. Ipso initio quaerit, cur, si omnes di in caelis solum habitent, dei quoque terrestres et subterranei invocentur a theurgis⁴. Qui de deis, quos patibiles esse dicunt, turpissime sentiunt. Sin autem impatibiles sunt, nihil proficit deos invocare, placare, expiare, cum dei, quippe qui impatibiles sint, nullo modo ut faciant aliquid adduci possint⁵. Si patibiles dei invocarentur, nihil differre a daemonibus ostendit; sed ad deos quoque Homeri impia verba spectare II. IX 493: *Στρεπτοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοί*. Contra deos, cum purae mentes sint, inflexibiles esse et rebus corporis non permixtos. Precationes ipsae a pura deorum mente abhorrent, multo autem magis sacrificia, quae eis, quasi sensu et anima utentibus, offeruntur⁶. Quomodo fieri potest, ut dei qui a cultoribus puritatem exposcunt neque exaudiunt re venerea contaminatum, iniusta et impura facinora adiuvant⁷? Mira Aegyptiorum incantamenta improbat⁸, inepta deorum nomina et barbara reicit, quae graecis efficaciores esse nonnulli opinentur, quasi, ut ironice addit, etiam deis

¹ De abst. II 27.

² Ad Marc. ep. 12, 13.

³ Graece epistula plerumque apud Eusebium et Theodoretum inscribitur πρὸς Ἀνεβὼ τὸν Αἰγύπτιον. Cf. Zeller p. 661, 1. Edidit praeter alios epistulam Parthey *Jamblichi de Mysteriis liber* (1857) p. XXIX sqq.

⁴ Cf. c. 3.

⁵ C. 41 (init.): Ἐὶ δὲ ἀπαθεῖς, μάταιαι αἱ θεῶν κλήσεις ἔσονται, προσκλήσεις αὐτῶν ἐπαγγελλόμεναι καὶ μὴνιδος ἐξιλάσεις . . . ἀπήλητον γὰρ καὶ ἀβίαστον, καὶ ἀκατανάγκαστον τὸ ἀπαθεῖς.

⁶ C. 5: Αἱ δὲ λιτανεῖαι ἀλλότριά εἰσι προσφέρεσθαι πρὸς τὴν τοῦ νοῦ καθαρότητα. Ἀλλὰ καὶ τὰ προσαγόμενα ὡς πρὸς αἰσθητικούς καὶ ψυχικούς προσάγεται.

⁷ C. 18.

⁸ C. 32.

sermo sit patrius¹. Porphyrius quamvis dubitet de multis rebus, tamen in precatione sollemni perseverare non desistit. Qui deos esse negant (*οἱ τὴν πρώτην ἀθεότητα νοσήσαντες*²), eis precatio emolumento non est, immo, si constantes esse volunt, reicienda, non aliter atque eis qui, quamquam deos esse credunt, tamen providere hominibus non concedunt et eis, qui deos et esse et providere pro certo habentes omnia fato fieri putant. Qui autem providentiam esse concedit eum precari oportet usumque precationis agnoscere³. Ipsum virtute praeditum et sanctum imprimis precari decet, quia precibus arte coniungitur cum deo. Qui in vinculis compedibusque corporis vitam miserrimam trahit virtutis tenax, ei invocandi sunt parentes, dei precibus, ut consocietur cum superis⁴. Quam ob rem omnes sapientes et Graecorum et aliarum gentium diligentissime et saepissime precatos esse ostendit⁵. Nos, mundi partes, universum precari debemus, a quo partes perfectum accipiunt, sive agitur de virtute sive de bonis corporis⁶.

Hermarchi Epicurei conclusiunculam fallacem, quam contra Platonis verba Tim. 27 C protulit, qua contendit, si precatione opus esset in omnibus rebus, precatione etiam in precatione ipsa opus esse⁷, Porphyrius secundum Proclum in Tim. 66 E hoc modo dissolvit: *Ὅτι οὐκ εἴρηται ἐπὶ παντὶ πράγματι δεῖν εὐχεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ παντός ὁρμῇ πράγματος· ἐπὶ πράγματα μὲν οὖν ὁρμῶμεν, ἐπὶ δὲ ὁρμᾶς οὐχ ὁρμῶμεν, ὥστε οὐκ ἐπ' ἄπειρον ἡ ὁδός*⁸.

Summus Porphyrii discipulus Iamblichus⁹ erat, cuius librorum paucae extant reliquiae. Ei persuasum est nulla

¹ C. 33: *Τί δὲ καὶ τὰ ἄσημα βούλεται ὀνόματα καὶ τῶν ἀσέμων τὰ βάρβαρα* (cf. Plutarch. de superst. p. 166 B: *Ἀτόποις ὀνόμασι καὶ ῥήμασι βαρβαρικοῖς . . .*) *πρὸ τῶν ἐκάστω οικείων, . . . οὐ γάρ πον καὶ ὁ καλούμενος Αἰγύπτιος ἦν τῷ γένει.*

² Cf. Platon. Legg. 888 B *τὴν νόσον ἔχοντες.*

³ Proclus in Platonis Timaei commentario (ed. E. Diehl, Lips. 1903) Porphyrii sententiam refert p. 64 A sqq. — 64 B: *Ὅσοι δὲ καὶ εἶναι καὶ προνοεῖν φασιν αὐτοὺς καὶ πολλὰ τῶν γιγνομένων ἐνδέχεσθαι καὶ ἄλλως ἔχειν, οὗτοι καὶ τὰς εὐχὰς εἰκότως παραδέχονται καὶ τὸν βίον ἡμῶν ἀνορθοῦν ὁμολογοῦσι.* ⁴ 64 B. ⁵ 64 B (in fine paragraphi).

⁶ 64 C.

⁷ v. supra p. 24.

⁸ Cf. quas annotationes Porphyrii verbis l. c. addidit Proclus.

⁹ De Theodoro Iamblichi discipulo dicit Zeller III 2, p. 727: *Zur Religion verhielt er sich ähnlich wie Jamblich, so viel sich wenigstens aus*

re efficacius homines dei clementiam assequi quam precatione¹. Fieri posse ut precationes exaudiantur, demonstrare conatur, cum dicit deos etiam sine auribus oculisque precantes audire et videre posse, cum omnibus negotiis intersint et, quaecumque boni homines agant, comprehendant. Hoc quidem fit in opusculo perperam ad Iamblichum relato, cui nomen est De mysteriis Aegyptiorum liber, I c. 15², quod et hoc loco et aliis Iamblichum sequi videtur³. Scrupulos, quos Porphyrius in epistula ad Anebonem libere de religione vulgi professus erat, refutare vult auctor. Affirmatur igitur libro deos ab hominibus theurgia non cogi aliquid facere⁴, sed ostenditur deorum cultorem suum commovere animum, ut se facilem praebeat rebus divinis⁵. Fere omnes Porphyrii dubitationes discutiuntur⁶. Nomina deorum mutari improbat auctor, cum non retineant vim in alium sermonem translata. Nomina anxie observat neque toto pectore, tota cogitatione, ardore animi adductus precatur, immo ut Harlessius⁷ dicit: *Man sieht: an die Stelle des Gebets tritt die Magie des Worts, der Formel*. Quamquam vulgi de deis opinionibus saepe assentiebat, tamen etiam Pseudo-Iamblichus Porphyrium sequens persuasum habebat deos esse inflexibiles et sensibilibus rebus impermiscibiles, ad quos

den Ausführungen des Proclus über seine Ansichten von den untergeordneten Göttern, . . . und über das Gebet (Proclus in Tim. 65 E) abnehmen läßt. Hoc loco Proclus Theodorum omnia excepto primo precari dixisse refert: *Πάντα γὰρ εὐχεται, πλὴν τοῦ πρώτου, φησὶ ὁ μέγας Θεόδωρος*. Zeller addit l. c.: *Dies weist auf die Ansicht, daß das Gebet die allgemeine Bedingung für die Vermittlung des Zusammenhangs zwischen dem höheren u. dem niedrigen sei, womit eine magische Auffassung desselben von selbst zugegeben wird.*

¹ Proclus 64 C: *Ὁ δὲ γε Θεὸς Ἰάμβλιχος . . . παραδίδωσι . . . τὴν τε δύναμιν τῆς εὐχῆς καὶ τὴν τελειότητα θαυμαστὴν τινα καὶ ὑπερφυῆ καὶ πᾶσαν ὑπαίρουνσαν ἑλπίδα*. In Protrepico (ed. Pistelli) p. 14, 24sq. de precibus Iamblichus loquitur hoc modo: *Ἐν δὲ τούτοις* (carm. Pyth. aur. vv. 61—63 respicit) *μία μὲν ἀρίστη παράκλησις εἰς τὴν Θεῖαν εὐδαιμονίαν ἢ μεμιγμένη ταῖς εὐχαῖς καὶ ἀνακλήσεσι τῶν Θεῶν καὶ μάλιστα τοῦ βασιλέως αὐτῶν Διός.*

² Ed. Parthey 1857.

³ V. Zeller III 2 p. 699, 2; cf. 715.

⁴ Hanc sententiam Porphyrius improbaverat, ep. ad Aneb. c. 5.

⁵ I 12.

⁶ Zeller III 2 p. 720: *Allerdings sind die philosophischen Gründe bei ihm nur eine nachträgliche Stütze für Überzeugungen, die ihm vor allem Gründen feststehen.* Cf. imprimis lib. de myst. IV 11.

⁷ *Das Buch von den ägyptischen Mysterien* p. 75.

Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten IV.

4

preces nuncupandae sint. Nam optimum quod in hominibus est, id est divinum, intellectuale, unum vel intelligibile pervenire ad perfectionem annititur, cum precamur¹. Precationes a dis exaudiuntur, precantes ipsi cum deis coniuncti sunt². Non abhorrent invocationes a puritate numinum. Immo vero quam maxime possunt deis supplicationes offerre homines decet ob ipsam eorum excelsitatem. Vanitatis nostrae atque fragilitatis conscii impellimur, ut precemur, quia precibus propius admovemur ad similitudinem deorum³. Accedit quod dei ipsi carmina sacra (ἱερατικά καὶ ἱκετεῖαι) cum sacerdotibus communicaverunt⁴, quae a solis dis intellecta non cum hominum precationibus conferenda sunt⁵. Ultimo capite (c. 26) libri quinti, qui ceteroqui sacrificiis⁶ destinatus est, de precibus agitur. De arta precationum cum sacrificiis coniunctione locutus⁷ diversa precationum genera accuratius explicare aggredditur⁸. Tria εἶδη discernuntur:

I. εἶδος συναγωγῶν (germanice versum *Gebet der Sammlung*), qua precatione cum deo coniungimur et res divinas cognoscimus⁹.

II. εἶδος κοινωνίας ὁμονοητικῆς συνδυατικῆς (consensus communisque vinculum)¹⁰, qua precatione etiam antequam lo-

¹ I 15 (p. 46, 9sq.). Magna precationum emolumenta praedicantur I 12 (p. 41, 10sq.); cf. p. 41, 15sqq.

² I 15 (p. 46, 15sq.; 47, 2sq.). ³ I 15 p. 47, 11sqq.

⁴ I 12 (p. 42, 6—17); cf. p. 109, quo loco dicit daemones singulos instruere homines quomodo velint invocari et coli. ⁵ IX 10 (p. 284).

⁶ Cf. Zeller III 2 p. 721sqq.

⁷ Precationibus sacrificia perficiuntur et dei cum sacerdotibus quasi copulantur.

⁸ V 26: Ἐπεὶ δὲ μέρος τῶν θναιῶν οὐ τὸ σμικρότατόν ἐστι τὸ τῶν εὐχῶν, συμπληροῖ τε αὐτὰς ἐν τοῖς μάλιστα, καὶ διὰ τούτων κρατύνεται αὐτῶν καὶ ἐπιτελεῖται τὸ πᾶν ἔργον, κοινὴν τε συντέλειαν ποιεῖται πρὸς τὴν θρησκείαν, καὶ τὴν κοινωνίαν ἀδιάλυτον ἐμπλέκει τὴν ἱερατικὴν πρὸς τοὺς θεοὺς, οὐ χεῖρον κτλ. Quo loco Pseudo-Dionysium Areopagitam, de caelesti hierarchia III 1, 1 usum esse demonstravit Hugo Koch *Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen* (*Forschungen zur christlichen Litteratur- und Dogmengeschichte*, I Bd., 2. und 3. Heft, Mainz 1900) p. 179.

⁹ Intellegentiam deorum ut assequatur ipse petit in fine libri.

¹⁰ Galei est versio latina.

quamur dona deorum assequimur, omnia perficiuntur opera antequam intellegamus.

- III. Summum precationum genus nominatur et *ἐπισφραγίζεται* (consignatur) ἡ ἀξόρητος ἔνωσις. Qua unione tota precationum vis in dis collocatur et anima nostra conquiescit in dis¹.

Quod ad deos pertinet, triplici usui hominibus precationes sunt. Comparant enim:

- I. intellegentiam (τὸ μὲν εἰς ἐπιλαμψιν τείνον)
- II. communem operum effectum (τὸ δὲ εἰς κοινὴν ἀπεργασίαν)
- III. incendunt nos spiritu divino (τὸ δὲ εἰς τὴν τελείαν ἀποπλήρωσιν ἀπὸ τοῦ πυρός).

Denique triplicem precationum ordinem affert:

- I. aut precationes sacrificiis praecedunt
- II. aut una cum sacrificiis offeruntur
- III. aut sacrificiis finitis suscipiuntur².

Quo facto singula commoda precationum enarrat, in quibus salus posita sit, sine quibus³ nulla fiat sollemnis caerimonia. Precationes enim exstinguunt atque evellunt radicitus ex animo, quaecumque divinae menti opposita sunt, e. g. τὸ γενεσιουργόν, contra efficiunt spem et fidem, vel ut paucis complexus verbis dicit: Precationibus qui frequenter utuntur, familiares deorum fiunt⁴.

Tot et tanta bona hominibus comparantur precationibus, quot et quanta homines accipiunt ἀπὸ τῶν δημιουργικῶν αἰτίων. Denuo tres precationis qualitates distinguuntur:

- I. τὸ ἀναγωγόν
- II. τὸ τελεσιουργόν
- III. τὸ ἀποπληρωτικόν.

Sub fine rursus contendit precationes et sacra arte inter se coniuncta ipsa sibi invicem tradere religionis vim sacram et perfectam⁵.

Ut libri de mysteriis auctor multis locis Iamblichum se-

¹ p. 237, 14—238, 5.

² p. 238, 6—13.

³ Precationem appellat p. 239, 17 τὸ τῶν θναιῶν τέλος, quia cum deo opifice coniungit precantes et sacrificantes, cf. p. 237.

⁴ p. 238, 14—239, 13.

⁵ p. 240, 1—9.

quitur, ita Proclus¹ quoque (p. Chr. n. 410/11—485), cum agit de precibus², eum respicit³. Secundum Iamblichum et Ps. Iamblichum precatione animus ad deum se confert et confugit. Arcanis symbolis, quae deus animis infixit, precantes cum deo coniunguntur, cuius bonorum participes fiunt⁴. Ipse quoque tres condiciones, tria precationum genera affert:

- I. Imprimis scientia omnium divinorum ordinum quos implorat qui precatur, opus est⁵.
- II. Puritate atque sanctitate benevolentiam favoremque deorum homines sibi conciliant⁶.
- III. Tertium precationis genus unio est perfecta, qua artissime coniunguntur cum deo homines aut, ut ab oraculis⁷ appellatur *ἐμπέλαις*, qua anima conquiescit in deo⁸.

Nostra atque deorum *ἐνέργεια* una est, non iam nostri, sed deorum sumus. Imprimis igitur necessarium est homines precari; nullum hominem sanctum et virtute⁹ praeditum, qui deis similis fieri vult, precationem neglegere decet¹⁰. Quae

¹ Quae Proclus et Pseudo-Iamblichus explicaverunt de precibus, imitatus est auctor quidam christianus, cf. Koch *Ps. Dionysius Areopagita* p. 178sqq.

² Imprimis agit de precibus in commentario in Platonis Timaeum 65 A sqq. Optime Procli de precationibus sententias illustravit Koch l. c. p. 178sqq., quas ob eam rem brevissime explicare mihi licet. Proclus quomodo indicaverit de tacitis precibus, ostendit Koch l. c. p. 128sqq. De multis Procli precibus et sacrificiis cf. Marinus, *vita Procli* c. 19sq.; c. 17.

³ Tamen valet quod dicit Zeller III 2 p. 699, 2: *Aber diese Ausführung selbst ist sein eigenes Werk, und wenn er auch nur sagt, er wolle darin τὴν τε ἐκείνου σαφῆ ποιῆσαι διάνοιαν καὶ τῷ Πλάτῳ συμφαινούς αποδοῦναι τοὺς περὶ εὐχῆς λόγους, so sieht man doch deutlich, daß er nicht mehr, als den allgemeinen Gedanken derselben von Iamblich entlehnt hat.*

⁴ P. 65 AB: *Πρὸς δὲ τὴν ἐπιστροφὴν ταύτην ἡ εὐχὴ μεγίστην παρέχεται συντέλειαν συμβόλοις ἀρρήτοις τῶν θεῶν, ἃ τῶν ψυχῶν ὁ πατὴρ ἐνδοπειρεν αὐταίς, τῶν θεῶν τὴν εὐποιαν ἔλκουσα εἰς ἐαυτὴν καὶ ἐνοῦσα μὲν τοὺς εὐχομένους ἐκείνους, πρὸς οὓς εὐχονται, συνάπτουσα δὲ καὶ τὸν τῶν θεῶν νοῦν πρὸς τοὺς τῶν εὐχομένων λόγους, κινουσα δὲ τὴν βούλησιν τῶν τελείως τὰ ἀγαθὰ περιεχόντων ἐν ἑαυτοῖς ἐπὶ τὴν ἀφθονον αὐτῶν μετάδοσιν, παιδούς τε οὐσα τῆς θείας δημιουργοῦ καὶ ὅλα τὰ ἡμέτερα τοῖς θεοῖς ἐνδρύνουσα.*

⁵ 65 B.

⁶ Ibidem.

⁷ Orac. chald. 53. 55.

⁸ Cf. lib. de myster. p. 237, 14—238, 5.

⁹ Cf. Porphyrius 64 B. Solum virtute praeditum precari decere affirmat Proclus Platonem secutus, cf. Legg. 717 A, 910 E.

¹⁰ 65 BC: *Τρίτη δὲ ἡ συναφή . . ἡ περὶ θεοῦ ἐστιν δσιότης.* Cf. 65 E,

recte precaturus facere debeat, ostendit 65 D: dei si placandi sunt, in animo divina mens excitanda est, non cessandum ei est a cultu deorum. Virtutes, quas ἡ γένεσις non inquinavit, ei praesidio sunt; triplici illa qualitate, fide, veritate, amore opus est, deinde spe quoque boni; spiritum divinum pertinaci animo complecti eum decet atque se continere ab omni cultu usitato. Solum cum deo coniunctum esse eum oportet, dedecet et cum vulgo se coniungere et cum uno et supremo deo¹. Quod qui facit, a se deum alienat². Accuratus causae pertractantur precationum. Αἰτlai ποιητικαί sunt deorum vires et efficientiae, quae ad deos omnia advocant. In numero quasi corporearum rerum³ habet signa verbaque, quae aedificator mundi precationi attribuit, ut eis, qui αἰτλας aliasque divinas res esse crederent, in memoriam reduceret⁴.

Genera precationum diversa sunt secundum genus et speciem deorum, quos homines implorant.

I. εὐχή δημιουργική

II. εὐχή καθαρευτική

III. εὐχή ζωοποιός⁵.

Primi generis precatio inferioribus deis offertur, quos demiurgicos appellat, et est e. g. de imbribus et ventis. Secundi ordinis precationibus arcentur pestilentia et res, quibus homines maculantur, cum tertii ordinis precationibus numina moveantur, quae animalia nasci et terrae fruges provenire iubent. Quae precationes non efficaces sunt, nisi observatur ordo precationum⁶.

Precatio, qua animi salus a dis petitur, summi est momenti et superior precatone, qua valetudo petitur. Infimum autem locum ea precatio tenet, quae bonorum corporis causa fit⁷. Homines, in quibus σωφροσύνη est veraque rerum divinarum sci-

66 A—66 B. Quinque precationis gradus, γνώσις, οικειώσις, συναφή, ἐμπέλασις, ἐνώσις re vera tres sunt. Nam γνώσις, οικειώσις, συναφή arte inter se coniuncti sunt, quod ostendit Koch p. 182 sq.

¹ Cf. Porphy. ad Marc. c. 15.

² Procl. in Tim. 65 D.

³ Ως δὲ ὕλησις p. 65 E.

⁴ 65 E.

⁵ Quod ad precantes pertinet, iterum triplicem perficit divisionem, qua discernit precationem et philosopham et theurgicam et more patrio factam.

⁶ Anxie anni quoque tempora discerni vult 65 A.

⁷ 65 F—66 A.

entia, bonum et pulchrum ponunt in salute animi, non in rebus humanis et fortuna secunda et, cum deorum providentiam¹ ad omnia pertinentem noverint, deos invocant, ut in omnibus rebus se adiuvent clementia et benignitate numinum freti².

Providentia divina quasi fundamento precationum Ammonius quoque Hermiae filius nititur, qui a Proclo profectus est. Providentia³ singulos adiuvari persuasum habet, quoad commoventur divinis rebus⁴. Contra alio loco⁵ preces exaudiri affirmat, cum refert ad ea, quae αἱ πολύστειχοι τῶν θεῶν ἐνεργειῶν πραγματεῖται et cotidiana exempla docent⁶.

Simplicius, unus e summis Neo-Platonicis, paenitentiam, morum vitae emendationem, precationem comparat cum nave, quae deligatur ad ancoras. Ancora enim ubi primum substitit, homines, quamquam se deum ad se trahere opinantur, tamen se ipsos ad deum trahere exponit⁷. In fine libri deum implorat, ne umquam obliviscatur animi ingenuitatis atque pudoris. Petit a deo ut animus errore liberatus perficiatur et coniungatur cum uno vero deo⁸.

¹ Cf. 66 C—E.

² 66 B—C.

³ Ut sol, non consilio habito, sed quia est, omnia luce complet, ita providentia quoque ob id ipsum, quod est, res humanas regit, cf. eius librum περὶ ἐρμηνείας (ed. Busse) 108 (comment. in Aristot. gr. vol. IV pars V).

⁴ Περί ἐρμ. 32 γ: 'Ρητέον . . . ὅτι λογικοὺς ἡμᾶς καὶ αὐτοκινήτους ὑποστήσαντες οἱ θεοὶ πολλῶν πράξεων κυρίους εὐκότως κατέστησαν, ὁρῶντες τε πάντα τὰ ἡμέτερα, ἀτρέπτως καὶ τὰς θέσεις τὰς ἡμετέρας παραδεχόμενοι πρὸς ταύτας ὑμῖν πρὸς αὐτοκινήτοις τὸ κατ' ἀξίαν ἀφορίζονσι, μᾶλλον δὲ ἡμεῖς διὰ τῶν ἐπὶ ταῖς θέσεσι τοιῶνδε φαντασιῶν, ὁρέξεσάν τε καὶ ἐγκλίσεων, τοιῶνδε ζωῆς τόπον ἐν ἑαυτοῖς κατασκευάζοντες κατὰ τοῦτον ἀπολαύομεν τῆς προσηκούσης ἡμῖν τῶν θεῶν προνοίας.

⁵ 108 a.

⁶ Cf. Zeller III 2 p. 832.

⁷ Simplic. in Epict. enchir. Dübner 1840 p. 107. Eadem imagine et translatione utitur Clemens Alexandr. Strom. IV 23 p. 633 Pott. Cf. v. Lasaulx Studien p. 148 sqq.; Pseudo-Dionysius de divinis nominibus 3 (cf. Koch Pseudo-Dionysius p. 185).

⁸ Commentar. in Epicteti enchirid. ed. Dübner p. 138.

Supplementum

De precationibus aut tacitis aut clara voce prolatis

S. Sudhaus nuper scripsit de precationibus aut tacitis aut clara voce fuis (*Lautes und leises Beten*, *Archiv für Religionswissenschaft* IX 1906 p. 185—200). Ego eum secuturus imprimis de tacitis precibus, quae ex honesta piaque mente oriuntur, a Sudhausio breviter commemoratis (p. 200), accuratius agere velim. Antea autem de aliis tacitarum precationum generibus, nempe turpium et nefastarum denuo est agendum, cum nonnulla sint addenda, quorum magnam partem a se repertam ut publici iuris facerem Sudhausius qua est humanitate mihi permisit.

Precationes deorum simulacris insusurrari Seneca philosophus cum epistula 10, 5 tum ep. 41, 1 vehementissime improbat: *Non sunt ad caelum elevandae manus nec exorandus aedituus, ut nos ad aurem simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat: prope est a te deus, tecum est, intus est* (v. supra p. 33). — Ἀρροδίτη ψιδυρος et heros Ἰδρυρος. a Sudhausio commemorati sunt p. 189. Accedunt Ἐως ψιδυρος et Ἐμῆς ψιδυροῦς (cf. H. Usener *Götternamen* p. 267, 52), quorum cognomina facile intelleguntur. Is enim, qui Amoris et Mercurii in aurem aliquid insusurrabat, gravibus causis adductus erat, ut ita ageret, nam nefarius inhonesta cupiens lucem atque oculos et aures hominum fugiebat. Ἐμῆς ψιδυροῦς Lavernae propinquus et finitimus est, quae scholio ad Horatium ep. I 16, 59 addito hoc modo explicatur: *La-*

verna in via Salaria lucum habet; est autem dea furum et simulacrum eius fures colunt, et qui consilia sua volunt tacita; nam preces eius cum silentio exercentur. Simillimum est scholion ad Persium sat. II 5 ascriptum: Ideo palam non orant, ne iniqua eorum petitio audiat¹.

Ut Seneca ep. 10, 5 Macrobius quoque cum sententia Athenodori Stoici² consentit Saturnal. I 7, 6 (ed. Eyssenhardt): *Nullum inter nos tale secretum opinarere, quod non vel tibi vel etiam vulgo fieri dilucidum posset, quia neque ego sum immemor nec horum quemquam inscium credo sancti illius praecepti philosophiae sic loquendum esse cum hominibus, tamquam di audiant, sic loquendum cum dis, tamquam homines audiant: cuius secunda pars sancit, ne quid a dis petamus, quod velle nos indecorum sit hominibus confiteri³. Ea quae Seneca eodem loco reprehendit: Quod scire hominem nolunt, deo narrant, Plutarchus quoque condemnat, de def. oracul. VII p. 413 B: Οὕτως δὲ καλῶς εἶχεν ἀνθρώπου πρεσβυτέρου παρόντος ἀρνείσθαι καὶ ἀποκρύπτειν νοσήματα τῆς ψυχῆς καὶ πάθῃ, ταῦτα γυμνὰ καὶ περιφανῇ κομίζουσιν ἐπὶ τὸν θεόν⁴.*

¹ Cf. Herondas I 35 sq. (ed. Crusius), quo loco Gyllis lena Aegyptum praedicans magnum numerum et pulchritudinem mulierum laudat, quae graciles sint et pulchrae, ut deae illae, quae olim in iudicium ad Paridem properaverint. Statim autem, cum timeat, ne deae se propter temeraria et indecora verba puniant, secreto murmurat lena: *Λάθοιμ' αὐτὰς εἰποῦσα.*

² Athenodori verba apud Senecam ep. 10, 5 (v. Sudh.) haec exstant: *Sic vive cum hominibus, tamquam deus videat, sic loquere cum deo, tamquam homines audiant.* Quem locum a Macrobio respici verisimile est, licet reliqua Athenodori verba paullo ante a Seneca laudata non afferat.

³ Hic turpis ista precatio eaque murmurata commemoranda est Petron. c. 85: *Fere circa mediam noctem intellexi puerum vigilare. itaque timidissimo murmure votum feci et, domina, inquam, Venus, si ego hunc puerum basiavero, ita ut ille non sentiat, cras illi par columbarum donabo.*

⁴ Contra Clytaemestra scelestam optationem, quod sperat filium suum Orestem moriturum esse, ne dis quidem narrare audet, Sophocl. Electra v. 655 sqq.: *Ταῦτ', ὦ Δίκα! Ἀπόλλων, ἡλεως κλύων | δὸς πᾶσιν ἡμῖν ὥσπερ ἐξαιτούμεθα· | τὰ δ' ἄλλα πάντα καὶ σιωπῶσης ἐμοῦ | ἐπαξίῳ δὲ δαίμον' ὄντ' ἐξιδέναι.*

Nos valde miramur, veteres quanta simplicitate turpissimas preces pegerint. Philosophi autem et poetae usque postulabant, ut homines clara voce precarentur, sed frustra operam dedisse videntur. Nequiquam enim Seneca conquestus est de benef. VI 38: *Se quisque . . inspiciat, quid tacitus optaverit: quam multa sunt vota, quae etiam sibi fateri pudet, quam pauca quae facere coram teste possimus.* Neglegebantur verba Lucani Pharsal. V 104 sq.: *Haud illic tacito mala vota susurro | concipiunt.* Irritum erat dictum illud Martialis I 39, 5 sq.: *Si quis erit recti custos, mirator honesti, | et nihil arcano, qui roget ore deos.* Et Ovidius A. am. II 327: *Multa vove, sed cuncta palam*¹ et Persius sat. II 7: *Aperto vivere voto*² (v. Sudh. p. 196 ann.) clara voce³ homines ut precarentur

¹ Cf. Plautus Rudens 1404 Leo: *Palam age, nolo ego murmurillum neque susurrum fieri.* — Vocibus *murmuro* et *susurro* verbisque inde derivatis saepe utuntur auctores, cum agitur de turpibus precibus. Latina vox *susurro* respondet graecae *ψιθυρίζειν*, cf. Aristaenetos ep. II 3 et 18; Clemens Alexandrinus strom. VII 43. De vocibus *ποπύζειν* et *συρίζειν*, *συγμός* aliisque, quibus sermo magorum significatur, cf. A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 34, 40, 42; *Abraxas* p. 22 sq.; R. Reitzenstein *Poimandres* p. 264; Wessely *Wiener Denkschriften phil. hist. Cl. Bd. XLII* p. 48, pap. CXXI 833 *ποπυσμός*, 834 *στεναγμός*, 835 *συριγμός*. — Ad locum Persii sat. II 9 *sub lingua murmurat* Casaubonus annotat quae sequuntur: *Graeci ἐπὶ ὀδόντα dicere amant, non ἐπὶ γλῶσσαν. ἐπ' ὀδόντα apud Athanasium, ἐπ' ὀδόντα λαλεῖν apud Basilium, . . . ἐντὸς τῶν χειλῶν ἵποστένειν de voto improbo Aristaenetos, cui affine est apud Tertullianum labia vibrare.*

² Simillimus est locus Senecae ep. 43, 3 sq.: *Tunc felicem esse te iudica, cum poteris in publico vivere, cum te parietes tui tegent, non abscondent, . . . rem dicam, ex qua mores aestimes nostros: vix quemquam invenies, qui possit aperto ostio vivere . . . sic vivimus, ut deprehendi sit subito aspici.*

³ Longe alia causa commoti Romani persaepe ita, ut omnes audire possent, precabantur. Hoc genus clara voce precandi in anxia Romanorum religione, in summa superstitione positum erat. Verba enim precationum mutari nefas esse opinati, ut impedirent, ne commutatio fieret, sacerdotem in templis preces clara voce proloqui iubebant; v. Plin. hist. nat. XXVIII 3; Iuvenalis sat. VI 390: *Stetit ante aram . . . | dictata verba pertulit, ut mos est*; Valerius Flaccus Argonaut. I 685: *Misero dictat pia vota sacerdos* (quem locum Sudh. mecum communicavit); Livius VIII 9, V 41. Cf. Kopp *Palaeographia critica* (Manheimii 1829) III p. 589 sqq. — Huc quoque pertinet, quod Maximus Madaurinensis in sua ad Augustinum

admonebant. Persium sequi videtur ille, de quo apud Martialem legimus XII 90: *Pro sene, sed clare*¹, *votum Maro fecit amico*; plures vero fuerint nefasti illi apud Horatium et Persium², qui speciem pietatis prae se ferentes turpissima vota murmurant.

Addo nonnullos locos, quibus agitur de tacita precatione, qua tamen aliud quid significatur atque locis ante pertractatis. Primus apud Ciceronem exstat de imperio Cn. Pompei c. 16: *Hoc brevissime dicam neminem umquam tam impudentem fuisse, qui a dis immortalibus tot et tantas res tacitus auderet optare, quot et quantas dii immortales ad Cn. Pompeium detulerunt.* Hoc igitur loco non conscientia peccatorum homo adducitur, ut tacite precetur, sed modestia, pudore. Impudentissimus quisque et insolentissimus tantum fortunas Pompei felicitis clam sibi exorare potuit. Pudore diversi generis, delicata amantium verecundia, nonnumquam tacitae preces fiunt. Xen. Ephes. I 5 Habrocomam iuvenem et Anthiam virginem inducit in fano Dianae morantes et oculos in se mutuo defigentes: *εἰπεῖν τὸ ἀληθὲς φόβῳ πρὸς ἑκατέρους αἰδούμενοι* et paullo post legimus: *Εὐχαὶ δὲ αὐτοῖς ἑκατέροις ἦσαν πρὸς τὴν θεὸν κοινῇ, λανθάνουσαι μὲν, ἀλλ' ἐγίνοντο ὁμοίαι.* Tibullus IV 6, 15: *Praecipiat natae mater studiosa quod optet | illa aliud tacita, iam sua, mente rogat.* Cf. Catulli locum LXII 37, quo adulescentes dicunt de puellis: *Quid tum si carpunt, tacita quem mente requirunt?*³ Prorsus aliud significat tacita optatio apud Ovidium Trist. I 1, 27 sqq. Poeta enim libellum

epistula Christianos vituperat, laudat gentiles: *Illud quaeso, vir sapientissime, quis sit iste deus, quem vobis Christiani quasi proprium vindicatis et in locis abditis praesentem vos videre componitis? Nos etenim deos nostros luce palam ante oculos omnium atque aures omnium mortalium piis precibus adoramus.*

¹ L. Friedlaender in editione Martialis annotat ad hanc vocem: *Damit es gehört und dem Betheiligten wiedererzählt werde.*

² Cf. Sudhaus p. 196 et ibidem ann. 1.

³ Cf. Ovidius Heroid. IV 10, quo loco Phaedra versu: *Dicere quae puduit, scribere iussit amor* epistulam excusat. Apul. met. VIII c. 8 Thrasyllus amore Charitae inflammatus cupiditatem non diutius coercere potest et: *Non dubitavit de nuptiis convenire, et impudentiae labe tacita pectoris sui secreta fraudesque ineffabiles detegere.*

suum allocutus optat, ut amicus, dum Ovidio finem exilii precatur, silentium servet, ne quis inimicus audiat neve vota contraria fiant¹: *Invenies aliquem, qui me suspiret ademptum, | et tacitus secum, ne quis malus² audiat, optet | sit mea lenito Caesare poena levis.*

Facile intellegitur, quare tacitae imprimis et murmuratae³ preces magica in arte valuerint, quamquam non minus apparet, qua de causa aliis locis in imprecationibus et devotionibus magicis summae voci⁴ magna vis attributa

¹ Cf. locos a Sudhausio p. 184 laudatos. Ego addo quos inveni apud Chr. Lobeck *Aglaophamus* I p. 273 sqq. collectos. Is laudat Zenobium Prov. IV 29, quem locum ex recensione Leutschii et Schneidewini (Corpus paroemiographorum I p. 92) affero: *Διὰ τὸ . . . τῷ Θετταλῷ λόγιον ἐκπεσεῖν, φυλάττεσθαι μὴ ἔλωσιν αὐτὸν οἱ ἐξ ἐναντίας εὐχῇ μείζονι καὶ λαμπροτέρῳ κατ' αὐτοῦ χρησάμενοι.* Idem de Diotimo narrat Schol. Eurip. Phoeniss. 1408 (ed. Eduardus Schwartz Berol. 1887): *Διοτίμῳ τῷ Θετταλῷ κατέβαιναι μέλλοντι λόγιον ἐκπεσεῖν ἐπιτηρεῖν μὴ λάθωσιν αὐτὸν οἱ ἐναντίοι μείζον εὐχάμενοι.* Eustathius autem ad Iliad. B p. 331, 18 Diotimi loco Aratum nominat. Idem Lobeckius laudat Iustinum hist. XX c. 3, qui refert Locrenses nonas praedae vovisse. Deinde pergit: *Tacitamque eam rem habuere, ne votis vincerentur.* Cf. Plut. quaest. Rom. 61.

² Cf. Cassianus collat. IX 35: *Cum summo est orandum silentio, ut ipsos quoque inimicos nostros, qui orantibus nobis maxime insidiantur, lateat nostrae petitionis intentio.*

³ Superstitiosas preces murmuratas Iuvenalis carpit sat. VI 539 sqq.: *Illius lacrimae meditataque murmura praestant, | ut veniam cul-pae non abnuat . . . Osiris.* Cf. Persius sat. V 184, Prudentius c. Symmachum I v. 208 sqq. (Migne Patrol. ser. lat. tom. LX 715; v. supra p. 27): *Mox humeris positus nutricis trivit et ipse | impressis silicem labris, puerilia vota | fudit, opesque sibi caeca de rupe poposcit.*

⁴ Cf. E. von Lasaulx *Studien des klassischen Alterthums* 1854 p. 160: *Das mit Inbrunst des Willens ausgesprochene Wort hat Zauberkraft in sich; daher auch bei Griechen und Römern der Begriff der Magie meist an das Wort, namentlich an das wiedererwärmte, potenzierte, belebte Wort, an den Gesang geknüpft ist.* Quod ut confirmet congruentiam existere sermonis graeci et latini ostendere studet, dum componit vocem βαοκαίνω derivatam a verbo βάω ich spreche et fascino, bespreche beschreie behexe; κηλέω (καλέω) bespreche bezaubere, κήλησις κήλημα Besprechung Bezauberung, κήληθρον, κήλητήριον Zaubermittel, κήλητής κήλητήρ Zauberer, κήληδών Zaubergesang. Apud nostrates galan olim significabat canere et incantare (Grimm *Deutsche Mythologie* 1844 p. 987). Deinde comparat: ἐξᾶδω et ex-canto singe heraus, zaubere weg; ἐπᾶδω incanto; ἐπαδῇ incantatio; ἐπαδός

fuerit. De summa in artibus magorum voce egit L. Fahz *De poetarum Romanorum doctrina magica quaestiones selectae* (in *Religionsgesch. Vers. und Vorarb.* II, 3. 1904), qui laudat p. 50 Stat. Theb. IV 470sq.: *Tiresias . . . exclamat et Luciani necyom. 8, quem locum, cum magni sit momenti, totum affero: 'Ο δὲ μάγος οὐκ ἔτ' ἡρεμαίῃ τῇ φωνῇ* (non iam sedata voce), *παμμέγεθες δέ, ὡς οἷός τε ἦν, ἀνακραγών, δαίμονάς τε ὁμοῦ πάντας ἐπεβοᾷτο . . . καὶ νυχτὶν Ἑκάτην καὶ ἑπαινὴν Περσεφόνηαν, παραμειγνὺς ἅμα βαρβαρικά τινα καὶ ἄσχημα ὀνόματα καὶ πολυσύλλαβα.* Similiter summa magi vox invenitur apud Hippolytum in *Refutat. omnium haeresium* IV 28 (edd. Duncker-Schneidewin p. 88, 47): *Μέγα καὶ ἀπηχῆς κέκραγε καὶ πᾶσιν ἀσύνετον.* — Apud Herodotum VII 191, quem locum una cum sequentibus duobus Sudhausius mecum communicavit, magi clamoribus ventos implorant: *Κατα-εἰδόντες βοῇσι¹ οἱ μάγοι τῷ ἀνέμῳ*, cf. Horatium *epod. V 45: Quae sidera excantata voce Thessala | lunamque caelo deripit* et Tibullum I 2, 53: *Haec (anus) mihi composuit cantus quis fallere posses: | ter cane, ter dictis despue carminibus.* Menander 371 Kock: *Ἐφέσια τοῖς γαμοῦσιν ὁῖτος περιπατεῖ | λέγων ἀλεξιφάρμακα.* Silius Italicus *Punic. I 101sq. de magica excantatione: Non ille . . . palluit . . . | et audito surgentes carmine flammās*; Statius *Theb. IV 504: An rabido iubeat si Thessala cantu²*; Schol. *Pind. Pyth. IV 281: Ἐθός ἦν τῶν τελευτησάντων ἐπ' ἀλλοδαπῆς τὰς ψυχὰς διὰ τινων μυστηρίων ἀνακαλέσασθαι.* Summa voce in carminibus magicis, *incantator.* — Idem l. c. p. 140, ann. 9 laudat locum, qui invenitur in hymnis Indicis: *Verherrlicht sei durch dies mein lautes Lied, o Herr, gieb Segen den Geschöpfen all.*

¹ βοῇσι recte coniecit Madvig, Dietsch; γόησι praebent libri, quod sensu prorsus caret; falso scripserunt γοῇσι Bekker, χοῇσι Reiske.

² Cf. Seneca *Oed. 568: Gravior manes voce et attonita citat*; Achillem *Tatium III 18 affert Sudhaus: Καλῶ γὰρ τὴν Ἑκάτην ἐπὶ τὸ ἔργον. ὁ δ' ἄρ-χεται τερατεύεσθαι καὶ λόγον τινα καταλέγειν. ἅμα λέγων . . .* Herodotus I 132: *Μάγος ἀνὴρ παρσιῶς ἐπασίδει θεογονίην οἷον δὴ ἐκείνοι λέγονσι εἶναι τὴν ἐπασοιδὴν* (ad hunc locum cf. Dieterich *Abraxas* p. 136). Clara voce hoc quoque loco maga Hecatam invocans usa est, vel ut videtur Sudhausio media, Valerius Flaccus *Argonaut. I 781sq.: Tergeminam tum placat eram Stygiasque supremo | obsecrat igne domos iam iam exorabile retro | carmen agens* (h. e. recitans aut a fine ad initium revolvens, cf. IV 87).

quibus infernae umbrae procul eliciuntur, opus esse luce clarius est. Maximus Tyrius diss. XIV 2 de antro quodam in Italia sito: Ἐνταῦθα ὁ δεόμενος . . . εὐξάμενος ἀνεκαλείτο ψυχὴν θίου δὴ τῶν πατέρων ἢ φίλων. Horat. epod. XVII 77sq. maga de se loquitur: *Et polo | deripere Lunam vocibus possim meis, | possim crematos excitare mortuos.* Ovid. Amor. I 8, 17sq.: *Evocat antiquis proavos atavosque sepulcris | et solidam longo carmine findit humum.* Valer. Flacc. Argon. I 736sq.: *Saevoque vocat grandaeva tumultu | Thessalis exanimis atavos magnaepue nepotem | Pleiones.* Denique Lucanum VI 694 commemorem omni modo summam magae vocem significantem, cuius penetrat . . . in Tartara lingua.

At iam redeamus ad tacitas preces. Arcano horrendoque silentio murmurata magorum carmina respondent, in quibus summam efficientiam inesse superstitiosi opinantur¹. Quod demonstratur verbis Apulei Metamorphos. I 10: *Tacita² numinum violentia³* et Lucani Pharsal. VI 448, qui *infandum murmur* magorum et *verba cogentia³* numen eodem loco habet. Magorum susurrus iam in lege Sullana commemoratur, qua scelera eorum horribilia puniuntur, Inst. IV 18, 5: *Eadem lege* (scil. Cornelia) *et venefici capite damnantur, qui artibus odiosis, tam venenis vel susurris magicis homines*

¹ Tacita magorum carmina apud omnes populos inveniuntur. Exempli gratia cf. Grimm *Deutsche Mythologie* II² p. 1174: *In der Regel verlangen Segen und Fluch lispelnde, flüsternde Rede.* Hoc loco laudat Paulum Diaconum I 13: *Immurmurantes, ob rei infirmitatem, quaedam patria verba et addit: Das war ein langobardischer Segensspruch.* Bartsch *Sagen aus Mecklenburg* II p. 318: *Über Zauber und Segen, Bessprechungen: Die Worte werden . . . lautlos und ohne Bewegung der Lippen hergesagt.*

² Vocem tacita, quam praebet F, optimus codex, et Oudendorpius et, qui novissimus Apuleium edidit, van der Vliet, recte in textum receperunt. Contra Hildebrand falso scripsit tanta. Sudhausius confert Stat. Achill. I 815: *Tacitis spes addita votis*, quo loco codex C falso praebet tantis.

³ Cf. Metamorph. III 18: *Tunc protinus inexpugnabili magicae disciplinae potestate et caeca ominum coactorum violentia.* — Ἐράναγνος θεῶν a Ludovico Fahz l. c. p. 53sq. pertractatus est. Cf. Dieterich *Abraxas* p. 173, 4; 10; 13; p. 175, 16. Voci ἐράναγμος finitimae sunt voces κατάδωμος, κατάδωμα, cf. R. Wuensch *Neue Fluchttafeln*, Mus. Rhen. LV 1900 p. 80.

occiderunt vel mala medicamenta publice vendiderunt. Nonnullis saeculis post Origenes in susurrum magicum invehitur homil. XX interprete Rufino (ed. Delarue 1783 p. 444): *Si enim creditum est a gentibus, quod quaedam carmina, quas praecantationes appellant, quibus istud artis est, insusurrantes etc.* Magna magicae artis pars, multae magorum caerimoniae ex oriente orta esse videntur et syncretismi, qui dicitur, temporibus ad Graecos Romanosque pervenisse. Itaque imprimis apud scriptores posterioris aetatis susurros quoque magicos et murmura magica invenimus. Apuleius metamorph. I 3: *Magico susurramine amnes . . . reverti*, de magia c. 47 magia describitur: *Occulta non minus quam tetra et horribilis, plerumque noctibus vigilata et tenebris abstrusa et arbitris solitaria et carminibus murmurata.* Met. II 1 *ferale murmur* in Thessalia patria magorum usitatum commemoratur. Ovidius met. XIV 57sq.: *Et obscurum verborum ambage novorum | ternovies carmen magico demurmurat ore*¹, ib. VII 251 de Medea: *Quos ubi placavit precibusque et murmure longo.* Aristaeetus ep. II 18 extr. lenonem inducit adulescenti amore incenso magum se exhibentem: Ὁ δὲ καθάπερ ἐπὶ σκητῆς ὑποκρινάμενος τῶν περιέργων τὸ σχῆμα, καὶ δαιμόνων προσηγορίας συνείρων πλασματῶδεις τέ τινας ὑποφθεγγόμενος ἐπικλήσεις² καὶ ψιθυρίζων ἀπατηλῶν γοητευμάτων λόγους φρικῶδεις. Carmine magico apud Eusebium praep. ev. V 14, 1sq. dei invocantur κλήσεσιν ἀφθέγκτοις, ὃς εἶρε μάγων ὄχ' ἄριστος³. Lucan. Pharsal. VI 685 sq.: *Vox . . . pollentior . . . excantare deos confudit murmure primum.* Livius II 58, 4: *Tacite praetereuntem exsecravi.* Tibullus I 2, 47: *Iam tenet infernas magico stridore⁴ catervas.* Nicomachus Gerasenus (Mus. script. Gr. ed. Ian 277)⁵: *Διὸ δὴ ὅταν μάλιστα οἱ θεουργοὶ τὸ τοιοῦτον σεβάζωνται, σιγμοῖς τε καὶ ποππυσμοῖς⁶ καὶ ἀνάρθοις καὶ ἀσυμφώναις ἤχοις*

¹ Cf. Dedo *De antiquorum superstitione amatoria* Diss. Gryphisw. 1904 p. 27.

² Vox ἐπικλήσεως proprie magica est, cf. Dieterich *Abraxas* p. 175, 23; *Mithrasliturgie* 10, 4. ³ v. E. Maass *Tagesgötter* p. 245 sqq.

⁴ Stridor h. e. murmur, cf. Sil. Ital. VIII 562.

⁵ Hunc locum Sudhausius mecum communicavit.

⁶ Cf. supra p. 57, ann. 1.

συμβολικῶς ἐπικαλοῦνται. Verba quoque, quibus draco Colchicus incantabatur, compressis labiis et submissa voce proferebantur, Argonaut. Orphic. ed. Abel v. 1002sq.: *Βαρυνχέα φωνήν | σιγαλέοις ἄφθρευκτον ἑμοῖς ὑπὸ χεῖλεσι πέμπον*. Silius Italicus Punic. XIII 428 in sacrificio manibus oblato: *Arcanum murmur anhelans*. Magni momenti Horatii locus est epod. V 48sq.: *Canidia ... quid dixit aut quid tacuit*. Hoc loco verbo *tacuit* se ipse corrigit poeta: itaque hic quoque docemur magas tacite precari solitas esse. Verba non audiuntur, quare Horatius vocem *dixit* reicit¹. Nonnus XVII 374: *Φρικτὸν ὑποτρίζων πολώνυμον ὕμνον ἀοιδῆς*, quam incantationem Bergkii *Griechische Litteraturgeschichte* I 357 appellat *Murmelzauber*². Ad magiam pertinet caerimonia a Lucano Pharsal. I 607 descripta: *Maesto cum murmure*, cum scholia ad Iuvenalem VI 587 ascripta Lucani verba paullo immutata afferant: *Et tacito cum murmure*. Agitur ibi de fulgure, quod in terram decidit et sollemniter, dum sacerdos magica murmurat carmina, quasi tumulatur. Antecedunt enim in scholiis Iuvenalianis verba haec: *Condi fulgura dicuntur, quotienscunque pontifex dispersos ignes in unum redigit et quadam tacita prece locum figurata tumuli aggestione consecratum it*.

Praeterea Sudhausius animum meum advertit ad Theocriti carmen II., quod dicitur *Φαρμακέντριαι*, ubi v. 10sq. artibus magicis Luna invocatur: *Ἀλλὰ Σελάνα | φαῖνε καλόν· τὴν γὰρ ποταεῖσθαι εἰσυχά*³, *δαῖμον, | τῇ χθονίᾳ 9᾽ Ἐκάτῃ*⁴. Fritzschi, qui scribit *ἔσυχε*, quod ad *δαῖμον* refert, ad hanc vocem

¹ Ita Kiesslingius ad hunc locum; longe aliter R. Heinze, qui nuperrime Kiesslingii editionem instauravit.

² Cf. E. Kuhnert *Feuerzauber* Mus. Rhen. II 1894 p. 41, qui praeceptum magicum edidit, quod incipit: *Ἐπιθύων ἐπὶ ἀνθρώπων δῖονα τὸν λόγον*. Ad hunc locum annotat: *Vielleicht deutet das „Verfolgen“ auf ein lautloses Hersagen*. — Confert Sudh. Ciris 369sq.

³ Vocem *ἔσυχα* novissimus quoque Theocriti editor, U. de Wilamowitz in textum recepit.

⁴ Apud Hippolytum refutat. IV 35 Hecata a magis incantatur versibus Theocriteo carmini simillimis. Cf. Bergk *Poetae lyr. gr.* 1867 vol. III p. 1318: *Certe hanc vel simillimam cantilenam Theocritus respicere videtur*. Theocritum rursus imitatus est Vergilius in ecloga VIII.

annotat: *Nihil hoc loco venustius dici potuit*. Neque vero venustatis causa mutare licet, quae tradita sunt. Nam poeta non tam silentium naturae nocturnum describere vult, immo vero vocem ἄσυχα consulto magicam vim habere voluit. Ars enim magica et summum silentium apte coniuncta sunt. Contigit mihi, ut complures locos Fritzschi coniecturae faventes invenirem, Pap. Paris. mag. 2856: Ἦσυχε καὶ δασπλήτι (Ἐκάτα)¹, 2544 Ἐνεύχομαι σοι Δαυδάλη . . . ἦσυχε καὶ δέσποτι. Neque tamen his locis demonstratur recte Fritzschi Theocriti ἄσυχα temptavisse. Horatius epod. V 51: *Nox et Diana, quae silentium regis, | arcana cum fiunt sacra*². Et ipse Fritzschi ad Theocriti locum laudatum optime confert Senecae locum Med. prolog. 6, quo Hecata triformis invocatur: *Tacitis . . praebens conscium sacris iubar*.

Apud Ovidium Fast. II 572 anus maga Tacitae deae sacrificat, quae eadem v. 583 Muta audit (cf. Lactant. inst. div. I 20, 35); quam Plutarchus Numa 8 nominat: *Τακίταν οἶον σιωπηλήν ἢ ἔννεάν*³. Pap. Paris. v. 556 sqq. (Dieterich *Müthrasliturgie* p. 42): *Ἐπίθες δεξιὸν δάκτυλον ἐπὶ τὸ στόμα καὶ λέγε· σιγή, σιγή, σιγή . . φύλαξόν με σιγή* et v. 573: *Σὺ δὲ πάλιν λέγε· σιγή, σιγή, σιγή*⁴. Ad hos locos annotat A. Dieterich: *σιγή wird geradezu angeredet . . man möchte Σιγή schreiben. Ob die nackten Frauenfigürchen, die eben jene Geberde (des Schweigens) machen, wenigstens in späterer Zeit einfach als Darstellungen der Σιγή aufgefaßt werden konnten?* Mihi quidem videtur rectum esse, quod A. Dieterich coniecit. Ut enim Tacita, Muta, Susurri (Ovid. Met. XII 61) pro divinis

¹ Hymn. Orph. IX 8 ed. Abel de Luna dicitur: Ἦσυχίη χαίρουσα.

² Cf. Tibull. I 8, 17 sqq.: *Num te carminibus . . | devovit tacito tempore noctis anus?* I 5, 15 sq.: *Ipse ego . . | vota novem Triviae nocte silente dedi.* Ovid. metam. VII 180 sqq.: *Fertque vagos mediae per muta silentia noctis | inomitata gradus.* Valerium Flaccum Argon. IV 624 sq. affert Sudhaus: *Iamque ultima vobis | promere fata nefas; sileo et precor. Atque ita facto | sine dedit tacitis iterum responsa tenebris.*

³ V. G. Wissowa *Gesammelte Abhandlungen zur römischen Religions- und Stadtgeschichte* p. 140 et Roscher *Myth. Lex.* I p. 975.

⁴ C. Wessely *Wiener Denkschriften phil. hist.* Cl. Bd. XLII p. 3: *Ἐλευ· ἐν σιγῇ τὸ στόφος δίδωμί σοι.* Ib. p. 48 pap. CXXI 832: *Σύντρομος τοῦ ὀνόματος σιγῇ.*

numinibus habebantur, ita Σιγή quoque dea colebatur. Iam apud Empedoclem (Diels *Die Fragmente der Vorsokratiker* fr. 123, 3) legimus: *Δία Σωπή τε καὶ Ὀμπατή τε* et multis saeculis post Σιγή apparet apud Valentinum (Irenaeus adv. haeret. I 11, 5)¹. Haec dea apud alios quoque populos colebatur. Gnostica enim dea Σιγή respondet Aegyptiorum deae, quae dicitur *Menu* (*Ruhe, Stille*)².

E tabula magica quadam Cretica R. Wünsch (*Neue Fluchtafeln*, Mus. Rhen. LV 1900 p. 80 sq.) hos versus edidit: *Ὀλβιος, ὦ κατὰδεσμα ἐδαθῆ· κατ' ἀμαξιτὸν ἦκοι· φρεσσίλλυτος δ' ὅς ἔχηι μακάρων κατ' ἀμαξιτὸν αὐδάν*³. Hoc loco non prodest hominibus magica carmina murmurare, susurrare, reticere, immo vero pronuntiare. Quod testimonium solum per se stat, nam de altissimo silentio bene nobis noto agitur locis reliquis qui sequuntur. Erwinus Rohde (*Psyche*³ p. 223, ann. 2) laudat Photii lex. s. v. *κρείττονες*, ubi legitur: *οἱ ἡρώες· δοκοῦσι δὲ κακωτικοὶ εἶναι· δι' ὃ καὶ οἱ τὰ ἡρώα παριόντες σιωπῶσιν*. Narcissus teste Rohdio est *ἡρώς Σιγηλός*, cuius sepulcrum homines silentium observantes praetergrediuntur. Addo locum Alciphronis ep. III 58 fin.: *Τρέμω ἑνδακὼν τὸ χεῖλος ὥς οἱ τὸν Σιγηλὸν ἡρώα παριόντες*. Laudat ille et Sophocl. Oed. Colon. 130 sqq. de Furiis: *Ἄς παραμειβόμεθ' ἀδέρκτως, | ἀφώνως, ἀλόγως τὸ τᾶς | εὐφήμου στόμα φροντίδος | ἰέντες*. Furiae igitur tacite invocabantur, cf. Oed. Colon. etiam 486 sqq.⁴.

¹ Cf. Wessely l. c. p. 61 v. 12: *σιγή, σιγὴν φέρον τε πᾶσιν*. Quibus addit annotationem hanc: *Sollte unter Sige jenes weibliche Gegenstück zum Bythos der Gnostiker gemeint sein, so könnten wir den Papyrus genauer auf die Valentinianer beziehen*. Hoc quoque loco Silentium pro persona haberi mihi videtur, ut scribendum sit *Σιγή*.

² Cf. Strauss-Torney *Die altägyptischen Götter- und Göttersagen* 1889 I p. 422 sqq., qui alterum praeter hoc silentii altissimi numen laudat *Gorh* (*Ruhe*).

³ Wünsch haec verba nostro sermone interpretatur: *Selig der Mann, dem die Kenntnis der Zauberformeln zu Theil wurde... Die Sinne werden dem Manne verwirrt, der auf dem Gespensterweg die Stimme anhält, d. h. die richtigen Beschwörungsformeln nicht auszusprechen weiß... wer sie... nicht kennt und sich nur durch Schweigen vor den μάκαρες zu schützen sucht, muß gewärtig sein, daß sie ihm durch ihre Erscheinung den Sinn verwirren*.

⁴ Furiarum sacerdotes ab Hesychio orti esse putabantur. *Ἡρώς* Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten IV.

Luce clarius est omnibus his locis demonstrari opinionem veterum vulgarem extitisse, qua commoti homines non dubitabant, quin silentium altissimum servandum esset, ne daemones semper nocituri praetereuntes audirent neve damnum eis inferrent.

Precationes tacitae adhuc pertractatae imprimis antiquorum temporum propriae, quatenus inhonestae vel pravae erant, radicitus fere christiana religione submotae sunt. Erant autem iam apud gentiles tacitae precationes nostris quoque honestioribus deorum opinionibus similes, quae eisdem causis efficiebantur, quibus christiani adducuntur, ut tacite deum adorent. Primo in Apollonio Tyanaeo puram illam numinum notionem, cultum illum deorum omni corpore carentem, qui postea et apud paganos et Christianos saepe nobis apparebit, invenimus. Supremus deus, qua est sanctitate et maiestate, solum tacita precatione adorandus est. Refert Eusebius praep. evang. III 3 Apollonii dictum: Ἀλλὰ διὰ σιγῆς καθαρᾶς καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ καθαρῶν ἐννοιῶν θρησκεύομεν αὐτόν¹. Atque Porphyrius, cum Apollonium laudat, tacite et intra se ipsos homines implorare deos iussit, de abstinentia (ed. Nauck) II 34. Summo deo et optimo nihil, quod sensibus subiectum sit, offerendum esse, itaque ne nomen quidem orationemque, quae auribus percipi possit, deo digna esse, contra verum deorum cultum esse purum silentium puramque mentem: Διὸ οὐδὲ λόγος τοῦτ' ὁ κατὰ φωνήν οἰκεῖος², οὐδ' ὁ ἔνδον, δταν πάθει ψυχῆς ἢ μεμολυσμένος, διὰ δὲ σιγῆς καθαρᾶς καὶ τῶν περὶ αὐτοῦ

¹ *Ἦσυχος*, cum *Σεμναί* colebantur, silentium observari iussit, cf. schol. ad Sophocl. Oed. Colon. v. 489. Hesychio finitimus est Dorum *Ἥρως Εὐφημος*, de quo velim conferas H. Usener *Götternamen* p. 265sq.

² Idem postulat Apollonius Tyanaeus apud Eusebium praep. evang. IV 13, v. Sudhaus l. l. p. 200, ann. 1.

³ H. e. supremo deo. Deos secundi ordinis verbis quoque implorandos et praedicandos esse in eis quae l. l. sequuntur ostendit.

⁴ Idem docet auctor christianus Gregorius Nyssenus, Migne Patrol. gr. XLV p. 945C: Ἀπὸ τῆς δὲ τῆς οὐσίας ὡς οὐτε διανοία τινὲ χωρητὴν οὐτε λόγῳ φραστὴν . . . σιωπῇ τιμᾶσθαι νομοθετήσασα (ἡ ἁγία γραφή), ἐν τῇ κωλύειν τῶν βαθυτέρων τὴν ζήτησιν καὶ ἐν τῇ λέγειν μὴ δεῖν ἐξεργασεῖν ῥῆμα πρὸ προσώπου Θεοῦ.

καθαρῶν ἐννοιῶν θρησκευόμεν αὐτόν¹. In epistula ad Marcellam 16 idem docet: Σοφὸς γὰρ ἀνὴρ καὶ σιγῶν θεὸν τιμᾷ, cf. ep. ad Anebonem 5 (Iamblichi de mysteriis liber ed. Parthey p. XXIX): Αἱ δὲ λιτανεῖαι ἀλλότριάι εἰσι προσφέρεσθαι πρὸς τὴν τοῦ νοῦ καθαρότητα². Pseudo-Iamblichus in libro de mysteriis VIII 3 p. 263 (ed. Parthey) de deo dicit: Διὰ σιγῆς μόνης θεραπεύεται, et Damascius de principiis c. 5 (ed. E. Ruelle Par. 1889): Τὸ μὲν δὴ ἐν οὕτω ῥητὸν καὶ οὕτω ἄρῶντον· ἐκεῖνο δὲ παντελεῖ σιγῇ τετιμῆσθω. Similiter Proclus in Cratylum (ed. Fr. Boissonade 1820 p. 59): Εὐφρήμως καὶ προεπούση θεοῖς σιγῇ, in Rem publicam (ed. Guilelmus Kroll vol. I 1899 p. 85): Σιγῇ τῇ προεπούση σέβων. Ps. Dionysius, hierarch. 15, 9 (Migne Patrol. ser. graeca tom. III p. 340): Τὴν ὑπὲρ ἡμᾶς Κρυφίότητα σιγῇ τιμῆσαντες, de divin. nominibus I 3 (Migne l. l. p. 616): Τὰ δ' ἄρῶντα σώφρονοι σιγῇ τιμῶντες³.

¹ Hunc locum laudat etiam A. Dieterich *Mithrasliturgie* p. 43. — Simillimum est scholion ad Sophocl. Oed. Colon. 131sq., quo verba supra p. 65 allata explicantur: Ἀφώνως, ἀλόγως· παριόντες, φησί, ταύτας τὰς θεὰς (scil. *Εὐμενίδας*) οὐδενὸς λόγου ποιούμεθα, ἀλλὰ σιωπῇ ἔχομεν, ἐν ἑαυτοῖς δὲ μόνον καὶ κατὰ διάνοιαν εὐφρημότερον διαλεγόμεθα. Manifestum est scholiastam non opinionem temporum Sophoclis (de ea velim conferas supra p. 65) tradere, sed suae ipsius aetatis. — Multos locos ad mysticum silentium spectantes laudat H. Koch libro supra p. 50 ann. 8 laudato p. 128sq., quorum ex numero affero Philonem, de profug. 24 (I 565): Ἀριστον ἰσχυρον ἡσυχία, Poemandrum I 31 (ed. R. Reitzenstein p. 338, 10sq.): Δέξαι λογικὰς θυσίας, ἀγνὰς ἀπὸ ψυχῆς καὶ καρδίας πρὸς σε ἀνατεταμένης, ἀνεκλάλητες, ἄρῶντες, σιωπῇ φωνομένε. Praeterea cf. de mystico silentio Chr. Lobeck *Aglaophamus* p. 67 et Joh. Dethlev *Silentium sacrum sive de occultatione mysteriorum apud veteres christianos*, diss. Kiloniensis 1689.

² Vide supra p. 47.

³ Cf. Martyrium Petri p. 96, 16 Bonnet, quem locum inveni apud R. Reitzenstein *Poimandres* p. 264 ann. 3: Ἐκείνῃ τῇ φωνῇ εὐχαριστῶ σοι, βασιλεῦ, τῇ διὰ σιγῆς νοουμένῃ, τῇ μὴ ἐν φανερῷ ἀκουμένῃ. — Secundum Plotinum *Ennead.* V 16 deus implorandus est οὐ λόγῳ γεγωνῶ. Procli et Ps. Dionysii locos supra allatos recepi ex H. Koch l. c. p. 130, ibidem affertur Procl. in Plat. Theaet. II 9 p. 106: Σιγῇ τὸ ἄρῶντον ἀνυμνεῖν, III 7 p. 132: Αὕτη μὲν (scil. ἡ πηγὴ θεότητος) ἡμῖν σιγῇ καὶ πρὸ σιγῆς ἐνώσει τιμάσθω. — De tacito cordis sermone recte dicit R. Reitzenstein *Poimandres* p. 264, ann. 3: *Es ist unberechtigt, wenn man von theologischer Seite jede Erwähnung einer solchen*

5*

Mystica quadam inflammatione animi adducti et divino spiritu quasi afflati omnes illi quos attuli scriptores ethnici tacitam precationem praedicabant, qua ardor animi eluceret¹. Eisdem vero tacite precandi causas atque illi afferunt Christiani et saepe eisdem aut similibus verbis. Clemens Alexandrinus tacitam precationem commendat, qua animus precantis deo narret², dum vox cum hominibus solis communicet. Nam animus hominis ad deum se vertens labiis precantis compressis omnia ad deum perfert voce animi propria. Strom. VII 43 (856 Pott.): *Εἰ δὲ ἡ φωνὴ καὶ ἡ λέξις τῆς νοήσεως χάριν*

*stummen Sprache des Herzens als pythagoreisch bezeichnet. Sie gehört zu den allgemeinen religiösen Vorstellungen der Zeit. Wenn der Verfasser der Naassenerpredigt in dem angeblich anakreontischen Liede: ἀλάλῳ λαλοῦν σιωπῇ liest, so folgert er sofort, daß es sich um ein Mysterium handelt. Idem ad verba ἀλάλῳ λαλοῦν σιωπῇ laudat p. 91, ann. 2 Anthologiam Palatinam VII 193, 4 et 641, 2: Ἀγλώσσω φθασγόμενος στόματι. — De Christianorum tacitis precationibus eisque mysticis vide O. Zöckler *Askese und Mönchtum* I p. 247: *Herzensgebet (oratio mentalis, supernaturalis). . . (Der stillen Betrachtung, Kontemplation) sieht man besonders die mystisch gerichteten Asketen sich beleißigen, welchen die äußerliche Weise des oftmaligen lauten Betens (der oratio verbalis, vocalis) nicht genügt. Idem p. 248 ostendit iam in Iustiniani legibus claustra nominata esse φροντιστήρια et ἡσυχαστήρια.**

¹ Cf. P. Wendland *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum* 1907 p. 48: *Schweigen das Zeichen innerer Ergriffenheit. Laudat Musonium (ed. Hense) p. 130sq., quo loco legimus: Quisquis ille est, qui audit (scil. philosophum), nisi ille est plane deperditus, inter ipsam philosophi orationem et perhorrescat necesse est et pudeat tacitus et paeniteat. Gellius Noct. Atticae V 1, qui locum excerptis Musonii, laudat Hom. Od. XIII 1sq.: Ὡς φάτο, τοὶ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ, | κληθμῶ δ' ἔσχοντο κατὰ μέγαρον σιόοντα. — Tacite quoque legunt homines valde commoti, quod vulgato veterum mori plane contrarium est. Cum Augustini verbis: Legi in silentio capitulum (Sudh. p. 191) H. Schöne confert locum, quem auctoritate eius repeto, Ptolemaei περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ p. VIII Hanow: Κατὰ τὰς ἀναγνώσεις αὐτάς, ἂν σφόδρα τισὶν ἐπιστήσωμεν, ἡσυχίαν ἄγομεν. Contra clara voce legitur Oribas. I 463 Daremberg: Ἀναγκαστικὸν ἀκουστόν.*

² Patres ecclesiastici ludicris istis, ne dicam oxymoris favent, ut nos quoque dicimus *Beredtes Schweigen*. Ethnicorum conferas Philostratum vit. Apollon. I, 1: Ὅτι καὶ τὸ σιωπᾶν λόγος, et VI 11 σιωπῆς λόγος. Plotin. Ennead. VI 7, 34 σιωπῶσα λέγει. Hos locos invenies apud H. Koch l. c. congestos. — Cf. Catull. VI 7: *Tacitum cubile clamat.*

δέδοται ἡμῖν, πῶς οὐχὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ ἐπακούει ὁ Θεός . . . ; ὁθεν τὰς πολυφώνους γλώσσας οὐκ ἀναμένει ὁ Θεὸς καθάπερ οἱ παρὰ ἀνθρώπου ἐρμηνεῖς, ἀλλ' ἀπαξᾶπλῶς ἀπάντων γνωρίζει τὰς νοήσεις, καὶ ὅπερ ἡμῖν ἡ φωνὴ σημαίνει, τοῦτο τῷ Θεῷ ἡ ἔννοια ἡμῶν λαλεῖ . . . ἔξεστιν οὖν μηδὲ φωνῇ τὴν εὐχὴν παραπέμπειν συντείνοντα, μόνον δὲ ἔνδοθεν, τὸ πνευματικὸν πᾶν εἰς φωνὴν τὴν νοητὴν κατὰ τὴν ἀπερίσπαστον πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφῇ. Strom. VII 39 (854 Pott.): "Ἔστιν οὖν ὡς εἰπεῖν τολμηρότερον διμῖλλα πρὸς τὸν Θεὸν ἢ εὐχή, καὶ ψιθυρίζοντες ἄρα μηδὲ τὰ χεῖλη ἀνοίγοντες μετὰ σιγῆς προσλαλῶμεν, ἔνδοθεν κεκράγαμεν¹. Hieronymus quoque mutam praeferat precationem vocali, cum ad verba evang. Matth. VI v. 6 annotat quae sequuntur²: *Hoc simpliciter intellectum erudit auditorem, ut vanam orandi gloriam fugiat. Sed mihi videtur hoc magis esse praeceptum, ut inclusa pectoris cogitatione labiisque compressis oremus Dominum, quod et Annam in Regum volumine fecisse legimus: Labia, inquit, eius tantum movebantur* (I Reg. 1, 13)³. — Et Tertullianus de oratione 17: *Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, aut quantis arteriis opus est, si pro sono audiamur? Deus autem non vocis, sed cordis auditor est*⁴, sicut conspector. *Daemonium oraculi*

¹ Martianus Capella II p. 50 (Eyssenhardt) fingit *Philologiam virginem diu silentio deprecata veterumque ritu vocabula quaedam voce mentis inclamasse*.

² Migne Patrol. ser. lat. XXVI.

³ Hoc de loco velim conferas S. Sudhaus p. 187sq.

⁴ Cf. Cyprian. de orat. dom. c. 2: *Quia deus non vocis sed cordis auditor nec admovendus est clamoribus, qui cogitationes hominum videt. Vide S. Benedicti abbatis Anianensis codicem regularum* (Migne Patrol. ser. lat. 103) p. 619: *Melius . . . est corde orare cum silentio sine sono vocis, quam solis verbis sine intuitu mentis; quia non verba deprecationis Deus intendit, sed cor orantis aspicit*. — Ibidem p. 692 (ex admonitione Sancti Basilii episcopi ad filium spiritualem): *Non clamore vocis orabis eum, qui occultorum est cognitor, sed clamor cordis tui pulset aures eius*. — Cassianus collat. IX c. 35: *Clauso oramus ostio, cum strictis labiis omnique silentio supplicamus non vocum sed cordium scrutatori. In abscondito oramus, quando corde tantum et intenta mente petitiones nostras soli pandimus deo*. Augustinus de civ. dei XX 8 Domb.: *Meque gaudente et apud me gratias deo agente*.

*Pythii, Et mentem, inquit, intellego, et non loquentem exaudio*¹. *Dei aures sonum exspectant? . . . Quid amplius referent isti, qui clarius adorant, nisi quod proximis obstrepant?*² Cyprianus de oratione dominica c. 2: *Non passim ventilare preces nostras inconditis vocibus nec petitionem commendandam modeste Deo, tumultuosa loquacitate iactare etc.*³. Macarius homil. 6: *Qui accedunt ad dominum, debent in silentio, pace et tranquillitate multa preces fundere, nec uti clamoribus parum decentibus et confusione plenis*⁴.

¹ Herodot. I 47: *Καὶ καρποῦ σὺνῆμι καὶ οὐ φωνεῦντος ἀκούει*.

² Cf. Cassianus instit. II 10, qui clara voce precantem peccare contendit: *Quod indisciplinato strepitu alterius quoque, qui forsitan intentius orare potuit, intercipit sensum*. Velim conferas S. Benedicti abbatis Anianensis codicem regularum, de quo imprimis egit L. Traube. Nam Benedictus cum hauriat e regula Cassiani locum modo laudatum affert (Migne Patrol. lat. CIII p. 934). Praeterea Cassianus collat. IX c. 35: *Cum summo est orandum silentio, non solum ne fratres adstantes nostris sussurris vel clamoribus avocemus et orantium sensibus obstrepamus*. Ad das eiusdem c. 36 et locum Caesarii Arelatensis, quem laudat Migne in editione Cassiani ad verba modo exscripta: *Antea omnia igitur, fratres carissimi, quoties orationi incumbimus, cum silentio et quiete mentis et corporis supplicare debemus. Quicunque volunt cum alta voce orare, omnibus iuxta se stantibus orationis fructum videntur auferre*.

³ Cf. Cyprianus de orat. dom. c. 2: *Sit autem orantibus sermo et precatio cum disciplina, quietem continens et pudorem. Cogitemus nos sub conspectu dei stare: placendum est divinis oculis et habitu corporis et modo vocis. Nam ut impudentis est clamoribus strepere, ita contra congruit verecundo modestis precibus orare*. — Ambrosius de virginit. III: *An quicquam indignius est, quam oracula divina circumstrepere, ne audiantur, ne credantur, ne revelentur, circumsonari sacramenta confusis vocibus; aut impediatur oratio pro salute deprompta omnium, cum gentiles idolis suis reverentiam tacendo deferunt?* — Ad. Franz *Die Messe im deutschen Mittelalter* 1902 p. 618sq. laudat Pseudo-Alcuinum de divinis officiis c. 40: *Consuetudo . . . ut tacite ista obsecratio atque consecratio a sacerdote cantetur*. Idem p. 625: *Darum ist auch heute noch die vom Konzil von Trient erneuerte Vorschrift des stillen Betens des Kanons zweckentsprechend*.

⁴ Cf. Cassianus cum coll. IX 25 tum instit. II 10: *Per ineffabilem quandam gemitum ex intimis pectoris sui conclavibus evaporare conatur, qui precatur ea, quae ignita mens in semet ipsa non praevalet continere*. Etiam atque etiam auctores christiani postulabant, ut preces cum silentio,

Valafredus Strabo de rebus ecclesiasticis c. 12: *Brevis et pura debet esse oratio, et non in multiloquio, sed in puritate cordis et compunctione lacrimarum nos exaudiri sciamus et non in clamorosa voce, sed in lacrimis*¹ *et in intentione cordis.* — Facile tacitarum precationum exempla cumulari possunt. At iam desistendum erit, cum satis ostenderimus, quod nobis propositum erat².

sine clamoribus fierent. Quas adhortationes necessarias fuisse intellegimus, cum e. g. legimus Augustin. Civ. dei XXII 8 Domb.

¹ Gentilibus quoque, quorum precibus interdum ab insciis ardor animi abiudicatur, precationes cum lacrimis fusae bene notae erant. Testimoniorum duo priora Sudhausio debeo: Hom. II. VIII 364 de Hercule: *Ἦτοι ὁ μὲν κλαίσεις πρὸς οὐρανόν*, Apuleius Met. XI 1: *Lacrimoso vultu apprecabor*, Met. XI 24 ante precationem: *Lacrimis obortis singultu crebro sermonem interficiens et verba devorans aio*. Met. VI 2: *Tunc Psyche pedes eius advoluta, et uberi fletu rigans deae vestigia, humumque verrens crinibus suis, multiiugiis precibus editis veniam postulabat*. Lucanus Pharsal. II 30: *Hae lacrimis sparsere deos*. Contra lacrimas precantium improbat Seneca ep. 77, 12: *Quid fles? quid optas? perdis operam*. Porphyrius ep. ad Marcellam 19: *Οὔτε δάκρυα καὶ ἡστίαὶ θεὸν ἐπιστρέφουσιν*. — Multo magis quam gentiles Christiani agunt de precibus cum lacrimis fusis. Augustinus de civit. dei XXII 8 p. 569 Domb.: *Coeptit orare. Quibus modis, quo affectu, quo motu animi, quo fluvio lacrimarum, quibus gemitibus atque singultibus succutientibus omnia membra eius et paene intercludentibus spiritum, quis ullis explicat verbis?* Cf. Tertullian. de paenitentia 9; Cyprian. de laps. 4sq., 35sq. Von der Goltz *Das Gebet in der ältesten Christenheit* p. 171. Migne Patrol. ser. lat. CIII p. 620 (e codice regularum Benedicti): *Cum in oratione adsistimus, gemere et flere debemus*. p. 929: *Et non in multiloquio, sed in puritate cordis et compunctione lacrimarum nos exaudiri sciamus*.

² Toto opusculo meo absoluto librum cognovi Rudolfi Helm *Lucian und Menipp* 1906, qui p. 91—93, p. 121 sq. sententias philosophorum de precibus et sacrificiis prolatas tangit nec non complures locos qui me effugerant addit.

Index nomenclum

Achilles Tatius	pag. 60, 2	Catullus	pag. 58, 68, 2
Aeschylus	7	Charondas	40, 2
Alcibiades Pseudoplat.	15 seqq., 26, 28	Chrysippus	25
Alciphro	65	Cicero	21, 1; 22, 4; 25, 36, 6; 58
Alcuinus personatus	70, 3	Cleanthes	25
Ambrosius	70, 3	Clemens Alexandrinus	12, 2; 14, 1; 15, 1; 39, 2; 54, 7; 68, 69
Ammonius	54	Crates	10
Antisthenes	9, 6	Cynici	9 seq.
Apuleius	14, 1; 58, 3; 61, 62, 71, 1	Cyprianus	15, 1; 69, 4; 70, 70, 3
Apollonius Tyanaeus	3 seq., 6, 6; 41, 66	Cyrenaici	9
Apratrat	15, 1	Damascius	67
<i>Ἀφροδίτη ψιδυρος</i>	55	Democritus	3, 20
Arcesilas	16	Demonax	9, 6
Aristaenetus	57, 1; 62	Demophilus	39, 4
Aristoteles	17 seq.	Dio Prusensis	44, 5
Arnobius	31, 4; 33, 2	Diogenes Cynicus	3, 10
Athanasius	57, 1	Dionysius personatus	50, 8; 54, 7; 67
Athenodorus	56	Diotogenes	40, 2
Augustinus	21, 32, 1; 68, 1; 69, 4; 71, 1	Epictetus	36 seq.
Basilus	57, 1; 69, 4	Epicurus	3, 1; 20 seqq., 35
Benedictus	69, 4	<i>Ἐρμῆς ψιδυριστής</i>	55
Bias	40 seq.	Eryxias	5
Boethius	40, 3	Euripides	4 seq.
Caesarius Arelatensis	70, 2	Eusebius	62
Carneades	25, 4	<i>Εὐφημος ἥρως</i>	65, 4
Cassianus	15, 1; 59, 2; 69, 4 70, 2; 70, 4	Gregorius Nyssenus	15, 1; 66, 3

Hecato	pag. 25
Heraclitus	3
Hermarchus	24, 48
Herodotus	60, 60, 2; 70, 1
Herondas	56, 1
Hesiodus	11, 1; 14, 1
<i>Ἡσυχος ἥρως</i>	65, 4
Hierocles Neo-Platonius	19, 5;
	39
Hierocles Stoicus	37, 4
Hieronimus	17, 1; 22, 4; 69
Hippolytus	60
Homerus	1 seq.; 68, 1; 71, 1
Horatius	26, 1; 27, 6; 30, 1, 2;
	33, 3; 60, 61, 63, 64
Iamblichus	13, 2; 48 seq.; 52
Iamblichus personatus	49 seqq.;
	52, 67
Ioannes v. Cassianus	
Isocrates	20, 1
Iustinus	59, 1
Iuvenalis	28 seqq.; 57, 3; 59, 3
Lactantius	30, 5; 31
Laverna	55
Livius	62
Lucanus	57, 61, 62, 63, 71, 1
Lucianus	15, 1; 26, 5; 43 seqq.; 60
Macrobius	56
Marcus Aurelius	38
Martialis	57; 58
Martianus Capella	69, 1
Martyrium Petri	67, 3
Maximus Madaurinensis	57, 3
Maximus Tyrius	2, 1; 8, 2; 39, 2;
	39, 4; 42 seqq., 61
Menander	60
Metrodorus	24
Musonius Rufus	36, 68, 1
Muta dea	64
Naasseni	67, 3
Nicomachus Gerasenus	62
Nonnus	63

Oribasius	pag. 68, 1
Origenes	14, 1; 15, 1; 62
Orphei Argonautica	63
Ovidius	27, 5; 57, 58, 58, 3;
	59, 61, 62, 64, 2
Paulus Diaconus	61, 1
Peripatetici	20
Persius	3, 26 seqq., 57
Petronius Arbiter	26, 4; 56, 3
Philo Iudaeus	3, 14, 1; 67, 1
Philodemus	23
Philostratus	68, 2
Phintys	19, 5
Plato	10 seqq.; 17, 1
Plinius	20, 1
Plotinus	44 seqq.; 67, 3; 68, 2
Plutarchus	9, 4; 12, 1; 20 seqq.;
	26, 5; 43, 2; 56
Poemander	67, 1
Porphyrius	6, 6; 9, 4; 14, 1;
	18; 19, 1; 20; 39, 4; 41, 2;
	46 seqq.; 49, 66, 67, 71, 1
Posidonius	25
Proclus	52 seqq.; 67, 67, 3
Prodicus Ceus	5 seq.
Prodicus haereticus	9, 5
Prudentius	27, 1; 59, 3
<i>Ψιδυρος ἥρως</i>	55
Ptolemaeus	68, 1
Pythagoras	6, 6; 28, 3; 38 seqq.
Pythagorei	39 seqq.
Seneca	2, 5; 21, 27, 6; 29, 1;
	30 seqq.; 55, 56, 57, 57, 2;
	60, 2; 64, 71, 1
<i>Σιγή</i>	64 seq.
<i>Σιγηλὸς ἥρως</i>	65, 65, 1
Silius Italicus	60, 63
Simplicius	28, 3; 54
Socrates	6 seqq.
Sophocles	56, 4; 65, 67, 1
Statius	60, 61, 2
Stilpo	10, 4
Stoici	25 seqq.
Susurri	64

Tacita dea	pag. 64	Valerius Maximus	pag. 7, 1;
Tertullianus	15, 1; 69		28, 28, 3; 30, 1
Theages	11		
Theocritus	63	Xenophanes	3, 1
Theodorus	48, 9	Xenophon Atticus	8, 1
Theophrastus Eresius	18 seqq.	Xenophon Ephesius	58
Theophrastus Paracelsus	12, 7		
Tibullus	58, 60, 62, 64, 2	Zaleucus	40
		Zeno	25
Valafredus Strabo	71	Zenobius	59, 1
Valerius Flaccus	57, 3; 60, 2; 61, 64, 2		

~~JUN 1 1961~~

